

Sadržaj

5 ..... Uvod

6 ..... Solin

6 ..... ISTORIJSKI RAZVOJ

7 ..... OPIS LOKALITETA
I TURISTIČKIH SADRŽAJA

10 ..... KULTURNO NASLJEĐE
GRADA SOLINA

11 ..... Gospin otok

13 ..... Gradina

14 ..... Crkva sv. Petra i Mojsija
u Šupljoj crkvi

16 ..... Rijeka Jadro i mlinice

19 ..... Crkva sv. Jure
iznad izvora Jadra

19 ..... Majdan

20 ..... PRIRODNO NASLJEĐE

20 ..... Rijeka Jadro

21 ..... Salonitanski Akvadukt

23 ..... Dioklecijanov akvadukt

24 ..... Mekousna pastrmka
rijeka Jadro

25 ..... GASTRONOMIJA

26 ..... ZAKLJUČAK

28 .... Blagaj

28 ..... ISTORIJSKI RAZVOJ

29 ..... OPIS LOKALITETA
I TURISTIČKIH SADRŽAJA

29 ..... Stjepan grad

31 ..... Stambeni kompleks
Velagićevina

32 ..... Karađoz-begov hamam

34 ..... Karađoz-begov most

35 ..... Danijal-pašin most

35 ..... Tekija

36 ..... Careva džamija

38 ..... Crkva sv. Trojstva

39 ..... Crkva sv. Vasilija
Ostroškog

39 ..... PRIRODNO NASLJEĐE

39 ..... Rijeka Buna

41 ..... Zelena pećina

42 ..... GASTRONOMIJA

44 .... Mostar

44 ..... Starohrišćanski Mostar

45 ..... Stari most

48 ..... Koski Mehmed-pašina
džamija

49 ..... Stara pravoslavna
crkva rođenja
presvete Bogorodice

50.... Podgorica

50 .....ISTORIJSKI RAZVOJ

51..... OPIS LOKALITETA
I TURISTIČKIH SADRŽAJA

52....Antička duklja

54....Medun

55....Stara Varoš i Sahat kula

55....Sastavci

56....Dvorski kompleks
na Kruševcu

56....Crkve, manastiri i džamije

62....Skender-Čauševa
(starodoganjska) džamija

62 .....PRIRODNO NASLJEĐE

67.....GASTRONOMIJA

69 .....ZAKLJUČAK

**70.... Upotrebljena literatura
i izvori fotografija**

Urbane destinacije na rijekama Jadranskog sliva

UVOD

Projekt RiTour – valorizacija kulturnog i prirodnog nasljeđa kroz prekograničnu saradnju urbanih turističkih destinacija na krškim rijekama Jadranskog sliva ima za cilj diverzifikovati i promovisati turističku ponudu urbanih destinacija (Blagaj u Bosni i Hercegovini, Solin u Hrvatskoj, Podgorica u Crnoj Gori) smještenih na rijekama Jadranskog sliva (Buna, Jadro, Morača). Cilj ovoga projekta prekograničnog kulturnog nasljeđa je i održiva upotreba prirodnih resursa.

Projekt RiTour finansira Evropska unija u okviru Interreg IPA programa prekogranične saradnje Hrvatska – Bosna i Hercegovina – Crna Gora 2014.-2020. Vodeći partner projekta je Javna ustanova RERA S.D. za koordinaciju i razvoj Splitsko-dalmatinske županije, a partneri na projektu su Grad Solin, Javna ustanova za upravljanje zaštićenim dijelovima prirode na području Splitsko-dalmatinske županije – „More i krš“, Grad Mostar, Turistička zajednica Hercegovačko-neretvanskog kantona i Turistička organizacija Podgorice. Projekat je kofinansiran sredstvima EFRR i IPA II fondova Evropske unije.

Amfiteatar u Saloni

Solin

ISTORIJSKI RAZVOJ

Područje u podnožju planine Kozjak, koja se izdiže nad današnjim Solinom, naseljeno je još od praistorijskih vremena. U ovim plodnim nizinama, gdje rijeka Jadro, bogata vodom koja nikada ne presušuje u svom kratkom toku, utječe u more u pitomom morskom zalivu, već zarana nastaju kontakti doseljenih grčkih kolonizatora s domicilnim ilirskim plemenom Delmata. Na tom će se mjestu razviti grad Salona, koji dobiva ime po *Salonu*, antičkom nazivu rijeke Jadro. Salona se razvija kao administrativno

sjedište rimske pokrajine Dalmacije, a procvat doživljava krajem 3. vijeka, kada grad dobiva epitet *felix*, sretna Salona. Nakon Milanskog edikta u Saloni dolazi do procvata hrišćanstva o čemu i danas svjedoči sačuvano graditeljsko nasljeđe, u prvom redu katedralni kompleks s dvije bazilike, krstionicom i biskupskom palačom. Grad je već na zalasku kada ga oko 640. godine osvajaju i ruše Avari, a stanovništvo se sklanja nedaleko u palaču cara Dioklecijana iz koje će se razviti grad Split te na obližnja

ostrva. Grad više nikada nije obnovljen u svom nekadašnjem opsegu i značenju, a na ovo područje se doseljavaju Hrvati koji naseljavaju prostor izvan starog antičkog grada Salone te razvijaju suživot s preostalim starosjediocima.

U periodu od 9. do 11. vijeka više hrvatskih vladara povezuje se sa Solinom: knez Trpimir obnavlja manastir na Rižinicama, kraljica Jelena podiže dvije crkve na Gospičinom otoku, kralj Zvonimir se kruni u crkvi sv. Petra i Mojsija.

Krajem 11. vijeka prestonica hrvatskih vladara seli se iz Solina u Knin, a Solin gubi status nekadašnje metropole. Na širem području Solina dolazi do sukoba domaćih moćnika i Mlečana, a kasnije i do turskih osvajanja. Solinska rijeka Jadro, često nazivana samo *Rika*, postaje granicom splitskog i kliškog područja, a kada Turci 1537. godine zauzimaju Klis, rijeka postaje granica Turskog carstva i Mletačke republike. Nakon oslobođenja od Turaka opustošeno solinsko područje u 17. vijeku Mletačka republika naseljava stanovništvom s područja Drniša. Novi stanovnici izgrađuju svoje zaseoke na rubu antičkog grada, bave se tradicionalnim djelatnostima, poljoprivredom i stočarstvom, a dijeleći sudbinu stanovnika šireg područja Dalmacije, preživljavaju i razdoblja francuske i austrijske administracije. Početkom 20. vijeka područje Solina zahvatila je rana industrijalizacija, koja se prevashodno bazirala na lokalnim nalazištima lapora, otvaraju se tupinolomi i razvija se rana cementna industrija koja će nepovratno izmijeniti idiličan pejzaž solinskog bazena. Sve do kraja 20. vijeka Solin se pretežno razvijao kao industrijsko predgrađe Splita. Nakon osnivanja hrvatske države Solin stiče status grada, a zastarjela industrija ustupa

mjesto valorizaciji kulturnih i historijskih vrijednosti Solina, na kojima se sve više bazira razvoj i prosperitet grada.

OPIS LOKALITETA I TURISTIČKIH SADRŽAJA

Grad Solin, danas mlad po stanovništvu i dinamičan po cjelokupnom životu i funkcionisanju, praktično je dio šireg urbanog područja Splita, s kojim je i fizički povezan. Ono što Solinu daje prepoznatljivost i identitet su arheološki lokalitet antičkog grada Salone, starohrvatski spomenici i cementna industrija stara oko stotinu godina, a od prirodnih ljepota kratka, ali vodom bogata rijeka Jadro sa svojom endemskom vrstom ribe - mekousnom pastrmkom solinkom.

Salona, veliki rimski grad, centar pokrajine i sjedište nadbiskupa, sačuvana je do danas kao impresivan arheološki lokalitet, zahvaljujući činjenici da se na njemu nije razvilo novo naselje, obzirom da se današnji grad Solin razvijao istočnije od lokaliteta antičke Salone. Uprkos dugogodišnjim i sistematičnim arheološkim istraživanjima uređen je i prezentovan za posjetioce tek manji dio nekadašnjeg područja antičkog grada, koji je i takav impresivan. Na arheološkom lokalitetu antičke Salone izdvajamo najznačajnije građevine, na sjeverozapadnom dijelu gradskog područja izgrađen je u drugoj polovini 2. vijeka amfiteatar, koji je mogao da primi oko petnaest hiljada gledaoca. Uz zapadne gradske zidine izgrađen je kompleks prvog hrišćanskog oratorijuma, uz njega *basilica urbana*, tzv. gradska bazilika, zatim krstionica, biskupski stan, atrijski i predvorja. Istočno od bazilika su sagrađene *terme*, gradska kupatila. U južnom dijelu grada polovinom 1. vijeka sagrađen je *teatar*, kazalište. Gradsko jezgro eliptičnog oblika opasano je gradskim zidinama koje su se gradile nekoliko

vjekova, a do danas su najbolje sačuvane sjeverne i zapadne zidine grada. Van gradskih zidina na lokalitetu Kapljuč najstarija je salonitanska bazilika nazvana *Bazilika pet mučenika*, uz koju je groblje nastalo u periodu od 1.-4. vijeka. Sjeverno od gradskih zidina je i lokalitet Manastirine s grobljem, od posebnog značaja za historiju crkve, s obzirom da je tu pokopan Dujam, solinski biskup i mučenik, a kasnije patron Splita. Na Manastirinama se nalazi muzej Tusculum sagrađen 1894. godine, kada je u Solinu i Splitu održan Prvi kongres za starohrišćansku arheologiju. Tusculum je i danas centar stručnih i naučnih arheoloških istraživanja. Sjeverno od amfiteatra nalazi se Marusinac, salonitanski kompleks groblja s dvije bazilike i mauzolejom, gdje je pokopan Anastazije iz Akvileje, pogubljen za vrijeme Dioklecijanovih

istorijski spomenik, a od rekonstrukcije u 19. vijeku njegov je značajan dio i danas u funkciji.

Hrvati doseljeni u srednjem vijeku uklopili su se u novu sredinu, prihvativši njezine civilizacijske dosege i hrišćansku vjeru, sačuvavši svoj jezik i identitet. Odmah uz ostatke antičke Salone podigli su vlastita zdanja i organizovali život i događanja, koja su rijeci Jadro priskrbila častan naslov „*hrvatski Jordan*“. Upravo uz rijeku Jadro nalaze se lokaliteti od najvećeg značaja za ranu hrvatsku državu. U crkvi sv. Petra i Mojsija, ranoromaničkoj građevini iz 11. vijeka, čiji se arheološki ostaci nalaze odmah uz rijeku, a koja je izgrađena u perimetru veće ranohrišćanske crkve iz 6. vijeka, kod lokalnog stanovništva poznate kao „*Šuplja crkva*“, krunisan je za kralja Dmitar Zvoni-

Salona, veliki rimski grad, centar pokrajine i sjedište nadbiskupa, sačuvana je do danas kao impresivan arheološki lokalitet

progona. Arheološki značaj Salone čini lokalitet nezaobilaznom postajom svakoga, makar i slučajnoga prolaznika kroz ovaj kraj, a o lokalitetu brine Arheološki muzej iz Splita, koji organizuje i stručno vodi turističke obilaske.

Izdašni izvor Jadrta izuzetno je značajan za snabdijevanje vodom ne samo Splita, već i čitavog solinskog i kaštelanskog bazena s više stotina hiljada stanovnika. Izvor je isti značaj imao još i u antička vremena, kada je u 1. vijeku izgrađen prvo salonitanski akvadukt, a zatim krajem 3. vijeka akvadukt koji je od izvora vodio do palače cara Dioklecijana, današnjeg Splita. Dioklecijanov akvadukt još postoji kao prvoklasni

mir. Na Gospinom otoku u samom centru grada nalazi se svetište Gospe od Otoka, marijansko svetište od nacionalnog značaja, u kojem se posebno štuje praznik „Male Gospe“. Na tom je lokalitetu u 2. polovini 10. vijeka kraljica Jelena, u puku omiljena vladarica i „*zaštitnica udovica i sirota*“, podigla dvije crkve, koje su služile kao kraljevska grobnica i bazilika za krunisanje. Iako su crkve danas sačuvane tek u arheološkom sloju i nisu prezentovane, njihov je značaj za ranu hrvatsku državu izuzetan.

Velika livada na Gospinom otoku i u novije je vrijeme bila mjesto istorijskog događanja, kada je 1998. godine papa Ivan Pavao II. održao susret s mladima.

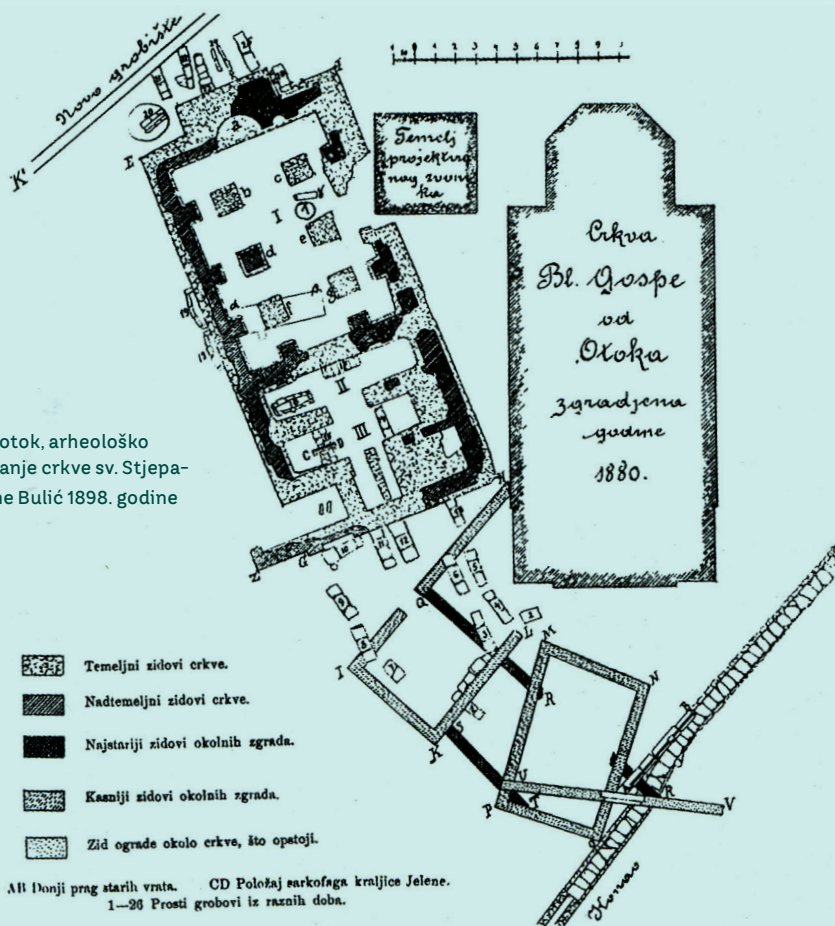
Gospin Otok u Solinu

Izvor rijeke Jadro predstavlja važno stanište endemske vrste pastrmke, tzv. solinske mekousne pastrmke (*Salmo obtusirostris salonitana*), pa je zbog toga 1984. godine gornji tok rijeke Jadro proglašen ihtiološkim rezervatom. Rezervat bi trebao u dogledno vrijeme dobiti nove sadržaje za posjetioce zainteresovane za cjelovitiji doživljaj i proširivanje znanja o pastrmki solinki.

Grad Solin uz organizovane ture obilaska kulturnog nasljeđa te mogućnost posjete lokalitetima kao što su obnovljena Gašpina mlinica

s etnografskim vrijednostima ili kuća Parać s restauratorskom radionicom otvorenom turistima, kvalitetan je prostor za rekreaciju i boravak u prirodi. U Solinu je moguće provesti aktivan odmor: od dugih šetnji uz rijeku Jadro i po uređenom području Gospinog otoka, do jogginga, biciklizma i ostalih rekreativnih sportova. Planinari koji se zapute Solinskim planinarskim putem, koji se proteže po obroncima Kozjaka i Mosora, mogu upoznati Solin i njegovu okolicu, a posjetioci željni adrenalinske zabave mogu probati zipline Kozjak–Split ili se okušati u paintball avanturi.

Gospin otok, arheološko istraživanje crkve sv. Stjepana, Frane Bulić 1898. godine

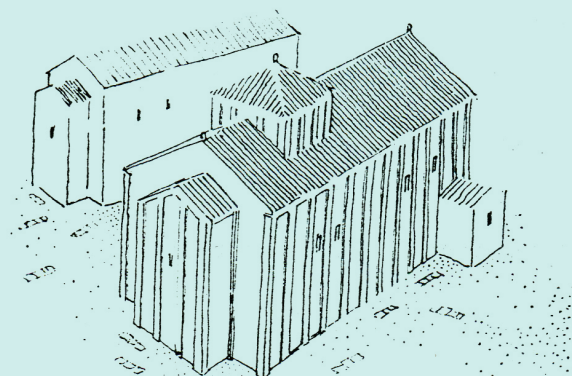
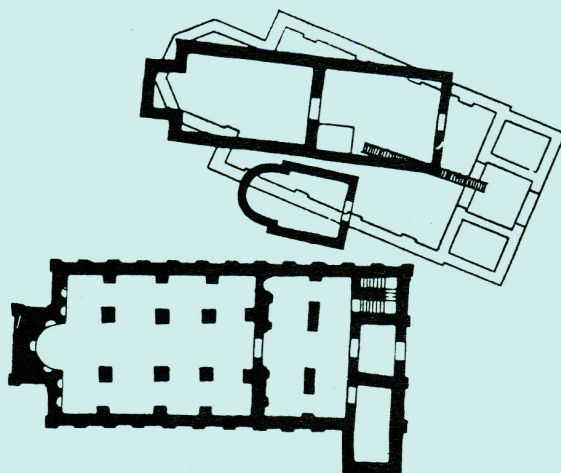

KULTURNO NASLJEĐE GRADA SOLINA

Kulturno nasljeđe grada Solina izuzetno je bogato, a posebno ističemo arheološki lokalitet grada Salone, nekadašnjeg centra antičke pokrajine Dalmacije, smješten zapadno od današnjeg administrativnog centra Soli-

na, koji predstavlja značajan turistički itinerar upisan na kulturnu mapu Hrvatske. Područje antičke Salone predmet je zasebnog programa budućeg istraživanja, restauracije i prezentacije arheološkog lokaliteta koji će se kandidovati za finansiranje uz potporu Evropskih fondova, a tokom 2019. godine pripremljena je sva potrebna dokumentacija

Rekonstrukcija bazilika
na Otoku, Ejnar Dyggve

za buduće zahvate. Solin je i srednjovjekovni centar hrvatske države, Gospin otok, kao i područje uz sam tok rijeke sa svojim crkvama i arheološkim nalazima, od presudne je važnosti za nacionalnu istoriju.

U pregledu kulturnih dobara grada Solina izdvojeni su lokaliteti direktno povezani uz

rijeku Jadro, a koji predstavljaju kulturno nasljeđe od lokalnog i nacionalnog značaja.

GOSPIN OTOK

Rijeka Jadro, koja je kroz prošlost mijenjala svoj tok, i istorijski uticala u more kilometar uzvodnije nego danas, formirala je deltu s

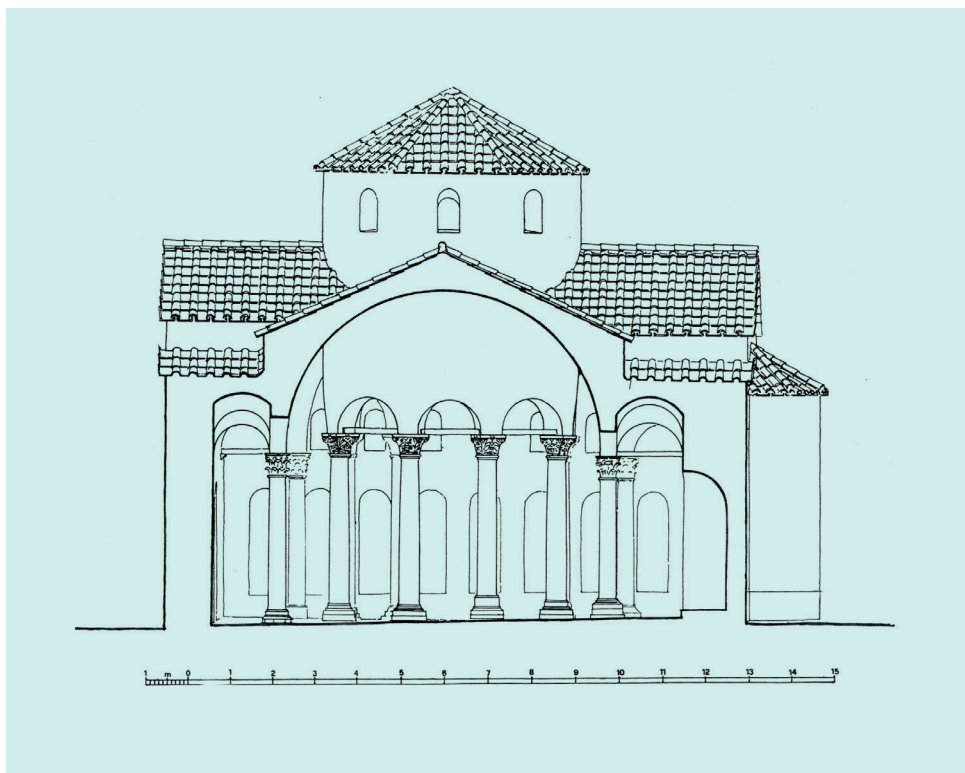

Zračna snimka Gradine

ukupno trinaest malih ostrva. Najveći među njima nazvan je Gospin otok. U antičko vrijeme ostrvom je prolazila komunikacija koja je povezivala Trogir (*Tragurion*) na zapadu i Split (*Aspalathos*) na istoku, a uz put se formirala antička nekropola. Na ostrvu je postojala i *villa rustica* neke bogatije salonitanske porodice. Starohrvatski period najznačajniji je za istoriju Gospina otoka. Po doseljenu u ove prostore Hrvati se naseljavaju van razorene i napuštene Salone, a ostrvo privlači hrvatske vladare ponajprije zbog ekonomskog značaja rijeke na kojoj podižu svoje mlinice. U 2. polovini 10. vijeka kraljica Jelena na Gospinu otoku gradi dvije crkve, jednu posvećenu Gospi, a drugu sv. Stjepanu. Kraljica Jelena umire

976. godine, njen sarkofag položen je u atrij crkve sv. Stjepana, a postoji i pretpostavka da je njen sin Stjepan Držislav krunisan u istoj crkvi. Obje su crkve postojale na Otoku do 1397. godine. Pretpostavljamo da su crkve stradale u dugotrajnim pustošenjima nakon 1537. godine kada Osmanlije osvajaju Klis, a zatim i Solin. Po oslobođenju prostora nakon Kandijskog rata, sredinom 17. vijeku na Gospinom otoku je tek jedna manja crkva posvećena sv. Marji.

Arheološki nalazi sjeverno od današnje crkve na Otoku potvrdili su postojanje trobrodne crkve sv. Stjepana kao i ostatke sarkofaga kraljice Jelene. Arheološkim istraživanjem unutar današnje crkve po-

Crkva u Gradini, pretpostavljeni izvorni izgled po Jerku Marasoviću

tvrdeno je postojanje ranije crkve, koje se pripisuje drugoj crkvi koju je dala graditi kraljica Jelena, posvećene Gospi. Arheološka istraživanja nisu sistematski i sveobuhvatno sprovedena, stoga još traju rasprave da li je riječ o srednjovjekovnim crkvama na Otoku, od kojih bi jedna temeljem pronađene kamene plastike bila starohrvatska. Drugi istraživači smatraju da je riječ o jednoj crkvi, dok je ona izgrađena u gabaritima današnje crkve izgrađena znatno kasnije.

U današnjoj crkvi Gospe od Otoka, sagrađenoj 1875. godine po projektu arhitekta Emila Vecchiattija, nalazi se starohrišćanska kamena plastika koja se upotrebljava

za krstionicu i ambon, a oltarna menza je postavljena na korintski kapitel iz Salone.

GRADINA

Spomenički kompleks Gradina sagrađen je na desnoj obali rijeke Jadro, uz sam istočni zid antičkog grada. Kompleks čine ostaci srednjovjekovne utvrde i utvrde iz turskog perioda, unutar koje su arheološki ostaci crkve iz perioda vizantijskog cara Justinijana (527.-567.). Crkva kvadratnog tlocrta s tri apside bila je posvećena Bogorodici, koja se štovala u Saloni. Obnovljena je u 10.-11. stoljeću, kada joj je pridodan pravougli *narteks* i opremljena je starohrvatskim kamenim namještajem. Moguće je da

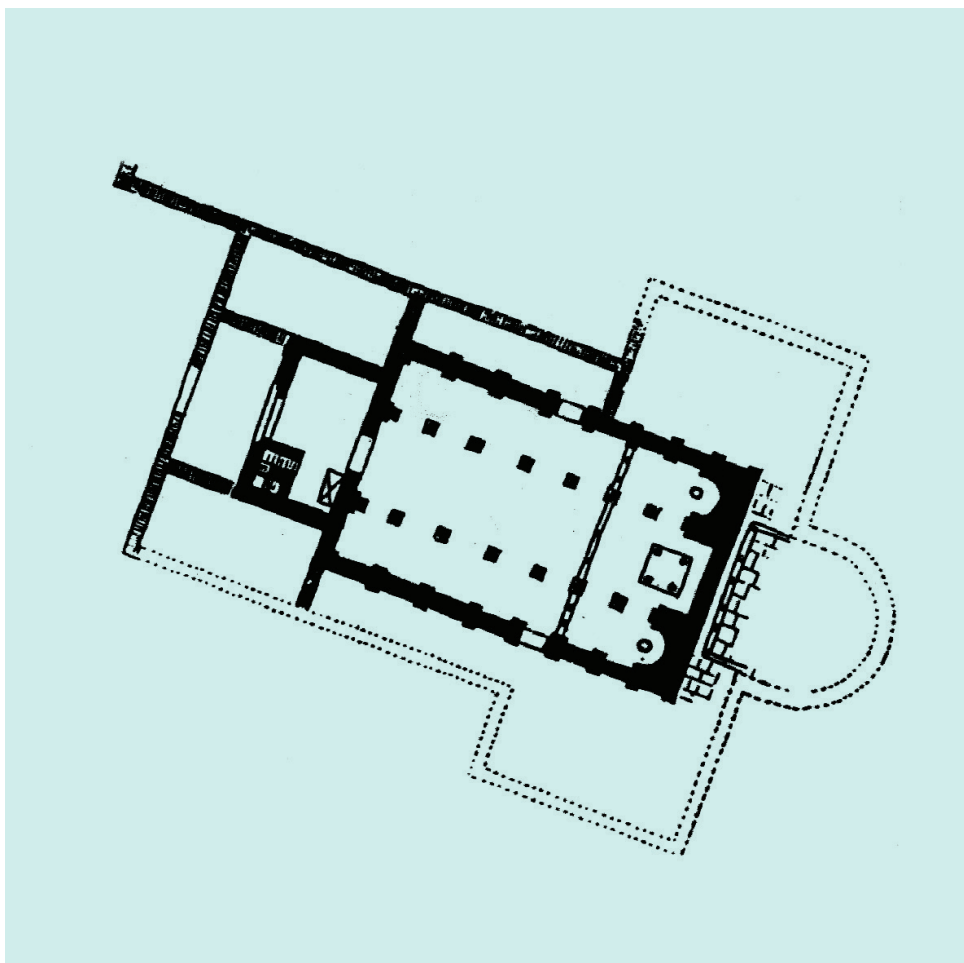

Šuplja crkva

je srednjovjekovna utvrda sagrađena oko crkve, a pretpostavlja se da je utvrdu dao sagraditi splitski nadbiskup Ugolino de Mala Branca (1349.-1388.) kako bi svoje posjede zaštitio od pljački Šubića, tadašnjih gospodara Klisa. Utvrda trapeznog tlocrta imala je na uglovima kule. Za vrijeme Kandijskog rata (1645.-1669.) Osmanlije su na lokalitetu sagradili današnju utvrdu, koja dijelom leži na istočnom zidu Salone, kako bi lakše opsjedali tvrđavu Klis.

CRKVA SV. PETRA I MOJSIJA U ŠUPLJOJ CRKVI

Sjeveroistočno od Gospinog otoka, a uzvodno uz rijeku nalaze se ostaci crkava koji su u narodu već više od nekoliko vijekova poznati kao *Šuplja crkva*. Ruševnoj trobrodnoj bazilici sv. Petra i Mojsija ovaj su slikoviti naziv dali novi doseljenici u Solin na prelazu iz 17. u 18. vijek. Ranoromanička crkva iz 11. vijeka, koja je sagrađena unutar velike

Šuplja crkva, tlocrt, Ejnar Dyggve

starohrišćanske bazilike iz 6. vijeka povezuje se s krunisanjem bana Zvonimira za hrvatskog kralja 1076. godine. Uz crkvu je postojao i benediktinski manastir, kako se čini povezan s vladarskom kućom, što moguće objašnjava lokaciju za gradnju crkve za krunisanje na izabranoj lokaciji. Tok rijeke Jadro tokom vremena je znatno promijenjen, a okolni teren povišen te je sjeverno od crkve izgrađena saobraćajnica koja vodi u Majdan. Uslijed promjene toka rijeke loka-

litet je izložen čestim poplavama, a ostaci zidova starohrišćanske crkve i danas su sačuvani pod ogradom koja odvaja arheološki lokalitet od lokalne saobraćajnice.

Trobrodna ranoromanička bazilika imala je na zapadnom dijelu *westwerk* (zapadno pročelje sa zvonikom i galerijama), a na istoku tri uklopljene apside. U crkvi je postojala velika oltarna pregrada s natpisom koji je definisao titulare crkve sv. Petra i Mojsija.

Gašpina mlinica

Toj su ogradi, kako se čini pripadali i pluteji koji su ugrađeni u krsni zdenac splitske krstionice sv. Ivana, nekadašnjeg Malog hrama. Među plutejima je najpoznatiji onaj koji se obično tumači kao prikaz hrvatskog vladara na prestolu, vjerovatno kralja Zvonimira. Uz arheološku, crkva sv. Petra i Mojsija ima izuzetnu istorijsku vrijednost za period rane hrvatske države.

RIJEKA JADRO I MLINICE

Solinska rijeka, koja izvire podno litica Mosora donosila je vjekovima život prostoru razmjerno siromašnom vodom. Rijeka bogata vodom koja nije presušivala ni u ljetnim mjesecima bila je pogodna za gradnju mlinova, koji su u prošlosti bili

značajna djelatnost i bitan izvor prihoda. U mlinice su žitarice dovozili i stanovnici okolnih ostrva Brača, Šolte, Čiova, pa čak i Korčule, a žito su mljeli i stanovnici okolnih područja, s obzirom da je rijeka Žrnovnica ljeti presušivala, a mlin na Pantani, prema Trogiru, nije bio dovoljan da se samelje svo trogirsko žito.

Za vrijeme hrvatske narodne dinastije podizanje mlinica i ubiranje prihoda bila je kraljevska privilegija. Solinske mlinice prvi put se u dokumentima spominju oko 1000. godine. Prvi pouzdani podatak o solinskim mlinovima veže se za darovnicu Petra Krešimira iz 1069. godine, kojom se mjesto za mlinicu na solinskoj rijeci daruje samostanu sv. Stjepana *de pinis*. Mlinica

Do danas su sačuvane 4 solinske mlinice: Aljinovićeva, Velika Galija, Mala Gabrića i Gašpina mlinica koja je nedavno u potpunosti obnovljena.

je bila izgrađena u srednjem toku Jadra, nešto istočnije od crkve sv. Petra i Mojsija.

Značaj mlinica za dnevni život pokazuje dokumenat iz 1076.-1078. godine u kojem kralj Zvonimir poklanja samostanu sv. Benedikta u Splitu zemljište u Lažanima i uz to jedan mlin „*koji je život naš*“. Položaj mlinica na Rijeci u starohrvatsko doba nije moguće precizno utvrditi, jer su rane mlinice bile drvene građevine s tek 1-2 mlinska kola.

Kada su Osmanlije osvojile Klis 1537. godine mlinice su dospjele u njihove ruke. Mlinicu je posjedovala i udovica Rustem paše, a imala je 12 mlinskih kola. Tek kasnije grade se kamene mlinice s većim brojem mlinskih kola. Istorijski dokumenti spominju veći broj mlinica, većina mlinica nalazila se u blizini Gospe od otoka, jer je to najpovoljnije mjesto za gradnju mlinica. Godine 1571. na Camutijevoj karti ucrtane su tri mlinice: Jankova mlinica te Velika i Mala Galija. Mlinica Velika Galija nalazi

Izletišta na Majdanu

se oko 40 metara sjeverozapadno od Gospe od Otoka, potiče još iz 11. vijeka, a u 16. vijeku je imala 15 mlinova. Južnije od nje se nalazila mlinica Mala Galija. Aljinovića mlinica izgrađena je sjeveroistočno od Otoka, više puta je preoblikovana, a u fasadi je ugrađen rimski kip. Na samom izvoru solinske rijeke postojala je kliška mlinica. Najslikovitija je bila Jankova mlinica s visokom kulom, sagrađena jugozapadno od Gospe od otoka, na starom rimskom mostu. Kula, vjerovatno iz turskog perioda, porušena je 1941. godine. Na jugoistočnoj strani otoka nalazile su se mlinice

Velika Gabrića i Mala Gabrića. Mlinica Velika Gabrića porušena je u 2. svjetskom ratu. Mlinica Mala Gabrića, koja se nalazila nešto južnije, obnovljena je u 19. vijeku, a najstariji dio mlinice iz 16. vijeka, mostić zidan na luk i kula sačuvani su do danas.

Mlinice su postojale i stotinjak metara sjevernije od Šuplje crkve, kao i na pritocima rijeke Jadro, potoku Rupotini ili Ilijinom potoku, koji se uliva u Jadro zapadno od Šuplje crkve. Godine 1729. Ante Benzon gradi mlinicu kod Gradine, čiji se ostaci još vide u rijeci.

Uz mlinove su se često gradile i stupe u kojima se obrađivalo domaća tkanina, a svjedoče o razvijenom suknarskom zanatu te posredno i o razvijenom stočarstvu, naročito ovčarstvu radi vune.

Do danas su sačuvane 4 solinske mlinice: Aljinovićeva, Velika Galija, Mala Gabrića i Gašpina mlinica koja je nedavno u potpunosti obnovljena.

Najslikovitija solinska mlinica je Gašpina mlinica, sagrađena 1711. godine. Mlinicu je dao graditi Luka Kljaković Gašpić. Južni dio mlinice je najstariji, a kao nadvratnik ulaznih vrata upotrijebljena je antička nadgrobna stela s likovima dvaju bračnih drugova. Mlinica se u više navrata dograđivala, tako da danas raspoznajemo četiri faze gradnje. U mlinici se mlilo žito i kukuruz, mljevenje se plaćalo novcem, a brašno se prodavalo ili mijenjalo za mlijeko i sir. Žito se donosilo u vrećama, na magarcima ili *karom* kojeg su vukli konji. Ukoliko se mljevenje nije moglo platiti novcem, mlinaru se ostavljao *ujam*, dio robe kojom se plaćala usluga mljevenja.

Mlinica je tijekom istorije bila značajna trgovačka destinacija, a nakon obnove, u kojoj su od ukupno 15 mlinova obnovljena dva, postaje značajno mjesto za obnovu i očuvanje tradicijskog načina života, nematerijalnog nasljeđa Solina, koje kroz niz akcija promovira Udruga Solinjani.

CRKVA SV. JURE IZNAD IZVORA JADRA

Sjeverozapadno od izvora Jadra, na uzvisini od 285 metara nadmorske visine nalazi se crkva sv. Jure. Sagrađena je na glavici koja dominira obilnim izvorom pitke vode, koji je bio značajan i u srednjem vijeku. Crkva se spominje 1397. godine u Reambulaciji dobara splitskog

nadbiskupa, a od stare srednjovjekovne crkve danas su sačuvani tek temelji, dok je današnja crkva kasnija gradnja. U istorijskim dokumentima crkva se spominje kao *Sv. Jure od Rijeke*.

Iznad izvora Jadra nalazi se i crkva sv. Mojsija s pustinjačkim stanom.

Nešto zapadnije od crkve nalaze se ostaci starohrvatskog groblja na lokalitetu Majdan.

MAJDAN

Na terasama iznad rijeke nalazila se *villa rustica* iz carskog perioda.

Blizu izvora Jadra, s desne strane rijeke, a sjeveroistočno od fabrike cementa otkrivena je starohrvatska nekropola, datirana u 9.-11. vijek. Grobni prilozi iz nekropole uvršteni su među najbogatije nalaze starohrvatskog nakita s matičnog područja ranosrednjovjekovne hrvatske države. Prema nalazima arhitektonske plastike na lokalitetu se pretpostavlja postojanje ranohrišćanske crkve, adaptirane u drugoj polovini 11. vijeka unošenjem pleternog crkvenog namještaja.

Uz izvor *Rike* bogato je nalazište tupine, koja se počela eksploatirati krajem 19. vijeka. Izvedbom otvorenih tupinoloma postepeno su devastirana velika područja uz rijeku. U dolini Jadra, 800 metara od izvora, godine 1909. sagrađena je fabrika cementa. Proizvodnja se kontinuisano povećavala, da bi ukupno bile sagrađene 62 peći, a ovaj je industrijski bazen u periodu najvećeg prosperiteta zapošljavao 2500 radnika. Za radnike cementne industrije sagrađeni su na lijevoj obali rijeke objekti za stanovanje, kulturu i zdravstvo. Uz fabriku je 200 metara nizvodno sagrađena hidroelektrana „Vrilo“ s generatorima

iz 1909. i 1913. godine, koja predstavlja lijep primjer rane industrijske građevine, danas bez namjene.

Godine 1903. otvorena je uskotračna željeznička pruga Split – Sinj, koja je prošla iznad izvora Jadra, gdje je dijelom ulazila u tunel. Pruga je bila u funkciji do 1960.-ih godina. Tokom Drugog svjetskog rata italijanska vojska je na Jadru sagradila dva bunkera, jedan na izvoru rijeke, a drugi na uzvisini 250 metara nizvodno.

Nakon Drugog svjetskog rata na obali Jadra, nasuprot hidrocentrale uređeno je izletišta. Zbog zastarjelosti opreme hidroelektrana je zatvorena 1998. godine. Fabrika cementa je zbog smanjenog interesa za cement u regiju konačno ugašena 2008. godine, stoga je po napuštanju industrijske djelatnosti nužna

Prostor Majdana danas je znatno devastiran prostor, ali i prostor velikog potencijala i prostorni resurs koji kvalitetnim urbanističkim razvojem može da doprinese turističkom i edukativnom razvoju Grada Solina. Ideja revitalizacije bivšeg tupinoloma obrađena je kroz interdisciplinarnu radionice i prezentovana na „Idea Campu“ u organizaciji „Evropske kulturne fondacije“, pa su 2015. godine projektu dodijeljena sredstva za daljnje istraživanje, što je dovelo do projekta „Jadro-izvor života“, koji je financiran bespovratnim sredstvima Evropske unije kroz Operativni program „Konkurentnost i kohezija 2014–2020“. U projekt čija je realizacija započela 2019. godine uključen je i prostor bivšeg tupinoloma u Majdanu, gdje će se uspostaviti škola višestranog razvoja koja će povećati edukativnu i turističku ponudu grada Solina.

Prostor Majdana danas je znatno devastiran prostor, ali i prostor velikog potencijala i prostorni resurs koji kvalitetnim urbanističkim razvojem može da doprinese turističkom i edukativnom razvoju Grada Solina.

revitalizacija prostora. Početak ovog procesa započeo je uređenjem izletišta u Majdanu i Posebnom ihtiološkom rezervatu Jadro-gornji tok, kojeg sprovode Grad Solin i Javna ustanova za upravljanje zaštićenim dijelovima prirode na području Splitsko-dalmatinske županije – „More i krš“, u okviru projekta „RiTour“. U sklopu ovih aktivnosti rekonstruisan je pješićki most koji vodi preko rijeke Jadro u Opštinu Klis, postavljena je nova urbana oprema (klupe, koševi i stalci za bicikla) i informativne ploče, obavljeno je hortikulturno uređenje, zasađeno je 6 novih stabala, nabavljen je sistem za odvojeno prikupljanje otpada te je na luk Dioklecijanovog akvadukta u blizini izvora postavljeno ambijentalno osvjetljenje.

PRIRODNO NASLJEDE —

RIJEKA JADRO

Izvor rijeke Jadro nalazi se na zapadnom obronku brda Mosor, 3 km istočno od antičke Salone. Kraški izvor smješten je 33 m iznad nivoa mora, a ukupna dužina rijeke od izvora do ušća iznosi 4318 metara. Još u 10. vijeku car Konstantin Porfirogenet hvali vodu Jadra kao „*najukusniju od svih voda*“. Jadro je i danas pouzdan izvor vode dobrog kvaliteta koja se bez posebnog tretmana osim dezinfekcije upotrebljava za piće. Slivno područje rijeke Jadro zauzima centralni dio splitsko-dalmatinske županije, pripada

Pogled na Jadro i Gospin otok

vanjskim Dinaridima, a karakterizira ga kamenjar sa siromašnim vegetacijskim pokrivačem. Rijeka Jadro izvire iz krečnjačke pećine, a voda na površinu dolazi iz više otvora. Izvor se sastoji od površinskog i podzemnog (potopljenog) dijela. Podzemni dio izvora sastoji se od više otvora i kanala koji nisu u potpunosti istraženi. Na površinskom dijelu izvora voda ističe iz plitke pećine na strmoj kamenoj padini, iz više otvora u obliku slapova te se sliva u udolinu gdje formira rijeku Jadro. Danas je izvor radi zaštite od odrona natkriven betonskom konstrukcijom, a prije 2. svjetskog rata ispred izvora je sagrađena betonska brana.

U antičko doba u funkciji su bila dva vodovoda koja su oba dobivala vodu iz Jadra, što je jedinstven primjer gradnje i funkcionisanja dva vodovoda na jednom izvoru. Salnitanski vodovod sagrađen je u 1. vijeku pr. Kr. i bio je u funkciji do 7. vijeka. Dioklecijanov vodovod

sagrađen je pred kraj 3. vijeka, a rekonstruisan je u 19. vijeku.

Izmicanjem zahvatnih objekata van glavne struje toka vode, koji ujedno nosi i najveće onečišćenje, obezbjeđivala se voda boljeg kvaliteta, a kaptaža je vodila računa i o količini vode koja se zahvatala, kako bi se obezbjedilo dovoljno vode za održavanje života u rijeci i na ušću, zbog proizvodnje hrane. Oba dva vodovoda zajedno su zahvatali oko 1000 l/s. Zahvatne građevne oba vodovoda razrušila je snaga vode, kao i djelovanje čovjeka, a od srednjeg vijeka snagu vode iz Jadra upotrebljavale su mnogobrojne mlinice.

SALONITANSKI AKVADUKT

Sistem za snabdijevanjem vodom Salone sagrađen je u 1. vijeku pr. Kr. i sedam je vjekova

Dioklecijanov akvadukt na izvoru Jadra

snabdijevao vodom grad i gospodarstva u njegovoj blizini, obezbjeđujući pitku vodu za oko 60.000 stanovnika. Zahvatna građevina Salonitanskog akvadukta nije sačuvana, a kanal akvadukta je bio položen uz desni, sjeverni obronak izvora, gdje je napravljen usjek u živoj stijeni kojim se skretala voda s izvora. Godine 1908. porušeno je oko 200 metara antičkog kanala kada je izgrađen novi kanal za napajanje hidrocentrale cementne industrije. Trasa Solinskog akvadukta istražuje se u sklopu arheoloških istraživanja Salone, a kanal je ubiciran pred sjevernim gradskim

zidom, kao i na nekoliko mjesta van gradskih zidina. Tokom nedavnih arheoloških istraživanja sprovedenih 2014.–2015. godine definisana je cijela trasa salonitanskog akvadukta, čija dužina iznosi 4879 metara, uglavnom prati konfiguraciju terena, a čini ga plitko položen kanal građen kamenim pločama čiji su uglovi brtvljeni vodonepropusnim malterom. Dimenzije kanala iznosile su 60–120 cm širine i 90 cm visine. Kanalom se voda dovodila do zidanih cistijerni, iz kojih se do domaćinstava vodila olovnim cijevima. U Saloni su sačuvane tri cistijerne

---

– vodorazdjelne građevine, sve smještene uz gradski zid. Voda se upotrebljavala za snabdijevanje domaćinstava i industrije te za potrebe javnih građevina (terme) i fontana.

DIOKLECIJANOV AKVADUKT

Dioklecijanov akvadukt sagrađen je krajem 3. vijeka za potrebe carske palače, koja je izgrađena do 305. godine, kada je car Dioklecijan abdicirao i vratio se u Dalmaciju. Kanal Dioklecijanovog akvadukta bio je položen uz lijevi – južni obronak izvora rijeke Jadro, okomito na tok vode, između dviju hridi.

Dioklecijanov akvadukt rekonstruisan je u 19. vijeku, a u velikoj je mjeri sačuvan, istražen i dokumentiran. Zahvatna građevina izvedena je krajem 19. vijeka, prilikom rekonstrukcije vodovoda antički kanal je u velikoj mjeri rekonstruisan. Godine 1908. sagrađen je uz desnu obalu Jadra gravitacioni kanal koji je napajao hidrocentralu cementne industrije. Tada je od zahvatne građevine obnovljenog Dioklecijanovog vodovoda do kanala hidrocentrale izgrađena ustava s branama, koja je regulisala nivo i protok vode u oba kanala, kako bi se obezbjedilo dovoljno vode za snabdijevanje grada Splita vodom, kao i za potrebe hidrocentrale.

U potpunosti je poznata i većim dijelom istražena trasa kanala koja vodi od izvora do vodospreme rekonstruisane u 19. vijeku, koja se nalazi 450 metara sjeverno od Palače. Kako bi se obezbjedio neprekidni nagib kanala na cijeloj trasi, on je dijelom građen na mostovima i tunelima. Ukupna dužina Dioklecijanovog akvadukta iznosi 9 km, od čega je 6,6 km položeno u zemlji, a izgrađena su 4 mosta i 4 tunela te jedan usjek u živoj stijeni dužine 100 metara. Obzirom na veliki kapacitet snabdijevanja vodom, pretpostav-

lja se da kanal nije napajao samo Palaču, već i druge korisnike, stanovnike Spalatuma te privredne komplekse i poljoprivredne površine uzduž trase od izvora do Palače.

Nakon prestanka rada Dioklecijanovog vodovoda u 7. vijeku stanovništvo je upotrebljavalo kišnicu iz cistijerni, vodu iz bunara ili manjih izvora i direktno iz rijeke Jadro. Zbog naglog razvoja Splita od početka 19. vijeka i dalje, pokazala se potreba izgradnje opštinskog vodovoda, pa se kao pogodno rješenje ukazala mogućnost obnove Dioklecijanovog vodovoda. U istraživanjima koja su prethodila zahvatu utvrđeno je da je 35 % antičkog kanala u potpunosti sačuvano, 25 % je trebalo presvoditi, a 40 % ponovo izgraditi. Tri velika mosta Karabaš, Bilice i Smokovik potpuno su rekonstruisani, dok je most Mostine saniran.

Godine 1950. je za potrebe snabdijevanja vodom Splita, Solina, Kaštela i Trogira kao i novoizgrađenih industrijskih pogona uz Dioklecijanov kanal izgrađen novi kanal kapaciteta 2000 l/s. Novi kanal trebao je zamijeniti Dioklecijanov i obezbijediti vodu Splitu i širem području Kaštelanskog zaliva, no Dioklecijanov kanal nije prestao s radom, s obzirom da su se potrebe za vodom stalno povećavale, pa novosagrađeni kanal nije bio dostatnog kapaciteta.

Trasa Dioklecijanovog akvadukta u funkciji je od izvora do crpne stanice Ravne Njive u dužini od 5185 metara. Izvorni kanal je u gradu na više mjesta prekinut i porušen, ali su graditelji uvijek nastojali rekonstruisati ili premostiti poružene dijelove. Cijela trasa Dioklecijanovog akvadukta danas je zaštićeno kulturno dobro. U sklopu projekta RiTo-ur, na luku akvadukta u blizini izvora rijeke Jadro izvršena su arheološka istraživanja te je postavljeno ambijentalno osvjetljenje.

Spomenik mekousnoj pastrmki u Solinu

MEKOUSNA PASTRMKA RIJEKE JADRO

U Jadru obitava malobrojna, ali zanimljiva ihtiofauna. Jedino u ovoj rijeci obitava endemska solinska mekousna pastrmka (*Salmo obtusirostris salonitana*), pa je zbog toga gornji tok rijeke Jadro 1984. godine proglašen ihtiološkim rezervatom.

Izvor rijeke Jadro predstavlja važno stanište mekousne pastrmke. Na samom izvoru nalazi se mala akumulacija u funkciji hidroelektrane i vodocrpilište. Dno na postaji je kamenito i šljunčano, a izmjenjuju se dijelovi s i bez vodene vegetacije. Temperatura vode

na postaji Jadro ima srednju vrijednost od oko 13 °C, što predstavlja optimum za mekousnu pastrmku.

Solinska mekousna pastrmka ima specifične fizičke karakteristike koje je izdvajaju od ostalih vrsta. Glava joj je zaobljena u prednjem dijelu koji je kratak i mesnat. Usta su joj relativno mala, zubi su sitni i blago strše iz mekanih usana. Bokovi tijela prošarani su tamnim i crvenim mrljama, dok su leđa sivkasto žuta. Tragovi tamnih i crvenih mrlja vidljivi su na leđnoj peraji, dok ih na ostalim perajama nema. Pastrmka se hrani gamarusima, pužićima, ali i beskičmenjacima koji

padaju na vodu. Najveća zabilježena težina pastrmke iznosi 4 kg, no prosječno dosegne 2 kg. Nastanjuje mirnije dijelove vodotoka. Mrijesti se u proljeće tokom marta, a živi u rijekama Jadru i Žrnovnici.

Područje izvora rijeke Jadro naseljavaju četiri vrste riba iz dvije porodice. U zajednici riba rijeke Jadro solinska mekousna pastrmka i jegulja su karakteristične i očekivane, dok su kalifornijska pastrmka, a vjerovatno i potočna pastrmka unesene u rijeku Jadro. Kalifornijska pastrmka se veoma lako aklimatizuje na nove uslove pa često zauzima mjesto autohtonim vrstama kao što je solinska mekousna. U rijeci Jadro brojčano dominiraju jegulja (44,7 %) i solinska mekousna (38,8 %). Kalifornijska pastrmka zastupljena je sa 16,5 % i rjeđa je od ove dvije autohtone vrste, no u zadnje vrijeme na postajama gornjeg toka rijeke dolazi i mlađ kalifornijske pastrmke, što može ugrožavati autohtonu vrstu.

U gornjem toku Jadra sačuvana su odgovarajuća staništa za mekousnu pastrmku, šljunčano dno i područje prekriveno biljem. Kod niskog vodostaja vegetacija je u cijelom vodenom toku izrazito gusta i bujna, ostavljajući relativno malo otvorene, slobodne vodene površine.

Staništa pastrmke u rijeci Jadro relativno su dobro očuvana, iako se u donjem dijelu toka nalaze brojne brane i prepreke, koje bi bilo potrebno modifikovati kako bi se obezbjedio prolaz mekousne pastrmke. Prijetnje autohtonoj vrsti pastrmke predstavljaju uticaji hidrocentrale, pojavljivanje novih vrsta, posebno kalifornijske pastrmke, kao i antropogeni uticaji na mrjestilišta i staništa mlađi mekousne pastrmke. Jadro je kratka rijeka koja protiče kroz izrazito urbanizirano područje, stoga riječni tok treba promatrati

kao gradski park, a ihtiološki rezervat treba proširiti na cijelu rijeku. Neophodno je štiti ribe, vodene životinje i okolno rastinje te staviti naglasak na čistoću vode i obale rijeke. Preporuča se ukinuti sve oblike ribolova, ili ribolov ograničiti na lov *na mušicu* i vraćanje ribe u vodu te znatno osnažiti ribočuvarsku službu. Potrebno je izraditi plan upravljanja solinskom vrstom pastrmke, slično kao za ostale poznate pastrmske vrste te obezbijediti daljnja istraživanja i potreban monitoring koji su veoma važni za zaštitu vrste.

O značaju mekousne pastrmke solinke za tradiciju i identitet grada Solina svjedoči spomenik koji je 2011. godine marom lokalnih zaljubljenika podignut u centru Solina. Spomenik je postavljen pod slapom u samoj rijeci, bronzana skulptura koja po sebi ima keramičke inkrustacije koje dočaravaju osebnost pigmentaciju solinke prikazuje pastrmku u karakterističnom skoku

Rijeka Jadro komparativna je prednost Solina, a njeno izvorište predstavlja jedinstven kompleks u kojem se prožimaju prirodne ljepote, kulturno nasljeđe i industrijsko nasljeđe.

GASTRONOMIJA

Tradicionalna solinska jela potiču iz kruga mediteranske ishrane, a koriste vlastite, lokalne resurse što solinskoj gastronomiji daje prepoznatljiv ukus. Maslinovo ulje je autohtoni proizvod i najvažniji element u gastronomskoj ponudi grada Solina, važan za razvoj i podsticanje ponude grada Solina. Udruga maslinara Salona, koja okuplja 140 članova, uz promociju maslinovog ulja i edukaciju lokalnog stanovništva o važnosti maslinarstva obogaćuje i turističku ponudu

grada Solina osmišljavanjem maslinarskih staza, uz učestvovanje zainteresiranih posjetioca u berbi i preradi plodova masline.

Najrasprostranjenije ribe rijeke Jadra, pastrmka i jegulja, našle su svoje mjesto u gastronomskoj ponudi Solina. Iako danas pastrmka dolazi iz ribnjaka, s obzirom da je autohtona vrsta mekousne pastrmke solinke zaštićena vrsta i ne smije se izlovljavati, izvorni su se recepti sačuvali kako u solinskim porodicama, tako i u turističkoj gastronomskoj ponudi grada. Pastrmke su se tradicionalno pripremale pržene u tignju, a prethodno bi se uvaljale u hljebne mrvice ili brašno kako bi dobile hrskavu koricu, servirale su se s prilogom od palente ili sezonskog povrća. Jegulje su se tradicionalno lovile u Jadru i spremale na dva načina, na brodet i na žaru, nataknete na ražanj, s prilogom od blitve s krompirima. U Solinu se zadržalo i krepko sezonsko jelo „bob i tjestenina“, tradicionalno „težačko“ jelo, ali i njegova mletačka inačica „bob s artičokima“. Tradicionalno radničko jelo pasulj ima svoju lokalnu, solinsku varijantu, a kuha se jušno sa suvim mesom i pelatima. U solinskoj gastronomiji sačuvalo se i jelo u kojem se reflektuje period kada je Solin bio pod osmanlijskim uticajem, to su „arambaši“ ili „kapulari“. Jelo koje se priprema od mljevenog mesa i kiselog

kupusa tradicionalno se u Solinu jede tokom svetkovine praznika Male Gospe, a posebno se cijene mali arambašići, kada se od jednog lista kupusa oblikuju dva arambašića.

Obzirom na veliki broj mlinica u Solinu, brašna i pekarskih proizvoda nije nedostajalo. Od poslastica treba izdvojiti „hroštule“, kolače koji se prže u dubokom ulju, a tradicionalno su se spremali za vjenčanja.

ZAKLJUČAK

Solinska rijeka, koja izvire podno litica Mosora donosila je vjekovima život prostoru razmjerno siromašnom vodom. Rijeka Jadro, u antičko vrijeme nazivana *Salon* bitan je preduslov nastanka i razvoja antičkog grada Salone, administrativnog centra pokrajine Dalmacije. Ta rijeka kratkog toka koja nikada ne presušuje omogućila je izgradnju dva antička akvadukta, Salonitanskog i Dioklecijanovog te snabdijevanje grada i carske palače vodom iz istog izvora. Uz rijeku Jadro nastaju značajne sakralne građevine rane hrvatske države, na Gospinom otoku grade se dvije crkve posvećene Gospi i sv. Stjepanu, koje su grobišne i crkve za krunisanje hrvatskih kraljeva, a Gospin otok danas je nacionalno marijansko sve-

---

tište. Oko Gospine crkve iz 10.-11. vijeka gradi se srednjovjekovna, a kasnije i turska utvrda Gradina, a uzvodnije je sačuvana „Šuplja crkva“, građevina za krunisanje kralja Zvonimira, izgrađena u 11. vijeku u perimetru ranije, ranohrišćanske crkve. Rijeka bogata vodom koja nije presušivala ni u ljetnim mjesecima bila je pogodna za gradnju mlinova, koji su u prošlosti bili značajna djelatnost i bitan izvor prihoda.

gornji tok rijeke Jadro 1984. godine proglašen ihtiološkim rezervatom.

Rijeka Jadro komparativna je prednost Solina, a njeno izvorište predstavlja jedinstven kompleks u kojem se prožimaju prirodne ljepote, kulturno nasljeđe i industrijsko nasljeđe, čime se stiču svi potrebni preduslovi za razvoj turizma. Projekt Ri Tour čiji je primarni cilj

Rijeka Jadro, u antičko vrijeme nazivana Salon bitan je preduslov nastanka i razvoja antičkog grada Salone

Od brojnih solinskih mlinica do danas su se sačuvale četiri, a nedavno obnovljena Gašpi-na mlinica postaje centar kulturnog života i njegovanja etno tradicije Solina. Početkom 20. vijeka uz izvor Jadra razvija se rana industrija vezana za proizvodnju cementa, uz fabriku se 1909. godine gradi hidroelektrana „Vrilo“, danas lijep primjer rane industrijske građevine. Napušten i dijelom devastiran prostor nekadašnjeg tupinoloma ujedno je i budućí resurs grada za oblikovanje rekreacionih i edukativnih sadržaja. U rijeci Jadro obitava endemska solinska mekousna pastrmka (*Salmo obtusirostris salonitana*), pa je zbog toga

valorizacija kulturnog i prirodnog nasljeđa triju rijeka, kao i održiva upotreba prirodnih resursa, omogućio je u Solinu izradu Strategije razvoja turizma grada Solina, istraživanja važna za očuvanje endemske pastrmke solinke, istraživanja vezena za bolje razumijevanje i buduću prezentaciju građevina Salonitanskog i Dioklecijanovog vodovoda u izvorištu Jadra, kao i infrastrukturno i komunalno uređenje izletišta na prostoru Majdana. Sve aktivnosti sprovedene kroz projekt pridonose valorizaciji, prepoznavanju i osnaživanju resursa kulturnog i prirodnog nasljeđa rijeke Jadro u Solinu u svjetlu kvalitetnijeg turističkog razvoja.

Pogled na Stjepan grad

Blagaj

ISTORIJSKI RAZVOJ

Starije blagajske četvrti (mahale) se nalaze na relativno uskom području uz korito rijeke Bune, dok je na razvoj naselja povoljno uticala i blizina doline rijeke Neretve, koja od davnina čini jednu od najvažnijih saobraćajnih komunikacija na istočnoj obali Jadrana (antička „Via Narenti“). Arheološki ostaci svjedoče postojanje naselja na ovom području još od praiistorijskog doba, a na Blagajskom brdu nalaze se ostaci dviju rimskih fortifikacija. Iako je još u srednjem vijeku u podgrađu utvrde postojalo naselje, ono se u osmansko doba transformiše u kasabu

sa stambenim i javnim objektima: čaršija, džamija s haremom, mekteb i han, kao i više urbanih i ruralnih mahala. Zone za stanovanje (mahale) jasno su bile odijeljene od trgovačko-zanatskog centra (čaršije), u kojem su djelovali mnogi zanatlije i trgovci čiji su prihodi značajno pridonosili prosperitetu grada. Uspostavom Tekije s musafirhanom na Buni podgrađe Blagaja postaje i bitan sakralni centar. Međutim, potpadanjem pod austrougarsku vlast značaj Blagaja opada, a krajem 19. vijeka putopisac Carl Peetz piše da u njemu živi oko 700 stanovnika.

OPIS LOKALITETA I TURISTIČKIH SADRŽAJA

Blagaj sa svojim istorijskim i prirodnim ljepotama predstavlja biser Hercegovine, kojega bi svaki posjetilac ovoga područja svakako trebao posjetiti. Vrelo rijeke Bune jedno je od najatraktivnijih krških vrela Dinarida, dok magična Tekija, građevina koja kao da lebdi između vode i stijene privlači posjetioce sa svih strana svijeta. Buna je stanište i endemske vrste pastrmke, neretvanske mekousne, čiji je opstanak u rijeci Buni ugrožen višestrukim faktorima urbanog razvoja područja. Stjepan grad danas predstavlja jednu od glavnih turističkih atrakcija Blagaja, a u srednjovjekovno doba ovaj utvrđeni grad na vrhu strme litice bio je vladarski centar Humske zemlje (kasnije Hercegovine). Podgrađe Blagaja razvija se u osmansko doba, kad se ovdje gradi više stambenih i javnih objekata, koji su bili smješteni u različitim zonama naselja. Karađoz beg bio je veliki dobrotvor Blagaja, ali i čitave Hercegovine, u svojoj zadužbini ostavio je sredstva za petnaest monumentalnih građevina, a osim toga ostavio je i veći broj trgovina i zanatskih radionica u Mostaru za izdržavanje svojih zadužbina. U Blagaju je iz Karađoz-begove zadužbine sagrađen hamam, direktno uz rijeku Bunu, a ovaj položaj omogućavao je direktno snabdijevanje hamama vodom uz pomoć posebnog mehanizma. Iz zadužbine bega sagrađen je i kameni most preko Bune, koji i danas služi saobraćaju. Drugi blagajski most, takozvani Danijal-pašin most, nažalost je razrušen 1945. godine, a svjedočanstvo o monumentalnosti ovog 102 metra dugog kamenog mosta stare su fotografije i crteži. Careva džamija sagrađena je na početku Sulejmanove vladavine, 1520./1521. godine, dok je pravoslavna crkva Sv. Vasilija Ostroškog sagrađena 1892. a katolička crkva Sv. Trojstva 1908. godine. Stambene kom-

plekse osmanskog doba danas predstavlja nekoliko sačuvanih sklopova među kojima se ističe Velagićevina, čiji nastanak na temelju sačuvanog natpisa datira od 1776. godine. Samo 12 kilometara udaljen Mostar poziva svakog posjetioca Blagaja na posjet i njegovim znamenitostima, kojih ovaj urbani centar Hercegovine ima na pretek. Među njima se svakako ističu slavni Stari most, s kulama Tara, Herceguša i Halebija, Koski Mehmed-pašina džamija, stara pravoslavna crkva Crkva rođenja presvete Bogorodice te arheološki ostaci kasnoantičke dvojne bazilike u Cimu.

STJEPAN GRAD

Stari grad Blagaj sagrađen je na vrhu teško dostupnog krškog brda, u blizini vrela rijeke Bune. Naselja na ovom području postojala su još u praistorijsko vrijeme, a na sjeveroistočnom vrhu brda su sačuvani i ostaci rimskog ili kasnoantičkog utvrđenja. Prvi indirektni pisani spomen Blagaja su zapisi cara Konstantina Porfirogeneta iz polovine 10. vijeka u kojem se spominju gradovi Bona i Hum, dok se u Ugovoru o miru između vojvode Sandalja Hranića i Mlečana iz 1423. godine spominje grad Blagaj. U srednjem vijeku u Blagaju su prestolovali bosanski vladari, a prema imenu hercega Stjepana Vukčića Kosače blagajska utvrda je i dobila ime.

Blagajski grad prilagođen je konfiguraciji terena, zaravni nad vertikalnim liticama, a pristup mu je omogućen u vidu 900 metara dugih oštih serpentina. U okviru projekta RiTour – „Valorizacija kulturnog i prirodnog bogatstva kroz prekograničnu saradnju urbanih turističkih destinacija na jadranskom bazenu kraških rijeka“ ova staza je očišćena, rekonstruisana i sanirana, postavljene su klupe za posjetioce, a u planu je i postavljanje interaktivnog turističkog info-panoa.

Stambeni kompleks
Velagičevina

CG •••
Debljina zidova utvrde je 1,5-2 metra, a sačuvani su u visini od 12, odnosno 14 metara. Ulaz u utvrdu branio je višečlani sistem odbrambenih elemenata, dok su uz istočni zid bile prislone tri isturene kule. Utvrdada se neprekidno nadograđivala u skladu

s razvojem odbrambenih tehnologija te se na blagajskom kompleksu mogu proučavati karakteristike raznodobnih fortifikacionih elemenata, od vremena njegovog nastanka u 4. vijeku, faze druge gradnje 6. vijeka, dok je zahvate sprovedene od 7. do 15. vijeka

teže identifikovati zbog mnogih recentnih intervencija. U unutrašnjosti zidina blagajskog grada nalazila se palača nepravilnog četvrtastog tlocrta, nastala krajem 14. ili početkom 15. vijeka, u vrijeme vojvode Sandalja Hranića. Centralni gradski položaj za-

„Bošnjanima“ i „Ugrima“, ali i milanskim vojvodama iz obitelji Sforza. Međutim, ključnu je potporu uživala od papinske kurije: papa Pavao joj je po dolasku u Rim obezbjedio i mjesečnu stipendiju koja joj je omogućavala uzdržavanje minimalnog broja službenika

karakteristika orijentalne stambene arhitekture je odvajanje prostorija za domaćinske i gospodarske poslove od onih za život

uzimao je objekt kvadratnog tlocrta u kojem je bila ugrađena kružna cistijerna, vjerovatno osmanskog nastanka. Tada je podignuta i džamija, ali prema izvještaju putopisca Evlije Čelebije (1664.) gradska posada je radije boravila u obližnjem naselju tako da je grad izgledao „kao da je tek izašao iz ruku neimara“.

Uz srednjovjekovni Blagaj vezane su mnoge značajne istorijske ličnosti među kojima se ističe lik Katarine Kosače, posljednje bosanske kraljice. Rođena je u Blagaju, a otac joj je bio Stjepan Kosača, vojvoda zemlje Hum koja se prema njemu počela nazivati Hercegovina. Naime, u povelji cara Fridriha iz 1448. godine Stjepan se naziva „Herzog“, a prema ovom njemačkom nazivu za vojvodu Hum se počeo i službeno nazivati Hercegovinom. Udajom Katarine za bosanskog princa Stjepana Tomaša Kotromanića (1446.) Hercegovina i Bosna su ujedinjene, međutim padom kraljevstva u osmanske ruke 1463. godine počinje Katarinin egzil, prvo na posjedima porodice Kosača u Dalmaciji, a zatim u Rim. Bosanska kraljica je kao jedina legitimna predstavnica podjarmljenog hrišćanskog kraljevstva bila inspiracija humanistima, koji su u njenu čast sastavljali latinske epigrame, a i sama kraljica je bila izuzetno aktivna u diplomatskim krugovima. Još je iz splitskog izgnanstva održavala redovne kontakte s

koji su sačinjavali bosanski dvor u izgnanstvu. Kraljica i njeni dvorjani su u Rimu vršili mnoga djela pobožnosti i poniznosti, zbog čega se Katarina i danas časti kao blaženica, a pokopana je na počasnom mjestu u rimskoj bazilici Santa Maria in Aracoeli.

STAMBENI KOMPLEKS VELAGIĆEVINA

Gradnja ovog kompleksa, koji se smatra jednim od najvrjednijih hercegovačkih stambenih kompleksa osmanskog perioda, datirana je sačuvanim natpisima u 1776. godinu. Smješten je na rukavcima rijeke Bune, 200 metara nizvodno od njenog izvora, a blizina rijeke omogućila je gradnju gospodarskih građevina kao što su mlinice i stupe.

Uticaj islama na prostornu dispoziciju kompleksa vidljiv je u zatvaranju sadržaja prema okolini, te usmjeravanju prema prirodi koja je okružuje. Stambeni dio se sastoji od kuće, avlije (dvorišta) i bašče (vrta), a karakteristika orijentalne stambene arhitekture je odvajanje prostorija za domaćinske i gospodarske poslove od onih za život. Vrtovi su sastavni dio kulture stanovanja, a u ovom kompleksu su zbog nagiba terena kaskadno postavljeni te su im pristupi riješeni stepenicama. Takođe, pristup u porodična dvorišta (tzv. ženske avlije) odvojen je radi zaštite

Ostaci Karađoz – begovog hamama

privatnosti porodičnog života. Sva dvorišta su međusobno povezana i popločana riječnim oblucima. Osim fasada rastvorenih ostakljenim prozorima i ukrašenim drvenim ukrasnim elementima, i interijer kuća bogato je opremljen izvornim drvenim ugradbenim i slobodnostojećim namještajem, često dekoriranim tehnikom šaranja, kod koje se boje i metalne niti utiskuju u zasjeka u drvu oblikujući geometrijske i floralne motive. Dio kompleksa je i musafirhana, prenoćište za putnike koji su ovdje mogli dobiti besplatan

smještaj i hranu. *Ahari* (staje) odvojene su od stambenog dijela te se nalaze uz samu obalu rijeke Bune, gdje su smještene mlinica i stupe.

KARAĐOZ–BEGOV HAMAM

Hamam je sagrađen krajem 16. vijeka iz sredstava Karađoz – begovog vakufa. Zaim hadži Mehmed – beg, u Mostaru poznat kao Karađoz – beg, najveći je dobrotvor ne samo Mostara i okolice, već i čitave Hercegovine.

Karađoz – begov most u Blagaju

ne. Uz svojoj zadužbini je ostavio sredstva za petnaest monumentalnih građevina, a osim toga ostavio je i veći broj trgovina i zanatskih radionica u Mostaru za izdržavanje svojih zadužbina.

Budući da su Muslimani dužni, pored svakodnevnog obrednog pranja, jednom tjedno oprati i čitavo tijelo, po gotovo svim naseljima pod osmanskom vlašću građena su javna kupališta. Blagajski je hamam svake godine davan u zakup, a osim upravitelja

osoblje su činili primjerice i *tallak*, osoba koja je masirala, a po zahtjevu i brisala korisnika hamama, i *kahvedžija*, osoba koja je pripremala kafu i nargile. Hamami su bili centri društvenog života islamske zajednice, budući da su u njega mogli dolaziti svi ljudi bez obzira na društveni položaj, starost, pa i pol. Međutim, žene i muškarci nisu smjeli istovremeno upotrebljavati hamame te su postojali tzv. jednostruki hamami, u koje su žene mogli dolaziti tokom dana, a muškarci rano ujutro ili kasno uveče, i dvostruki ha-

Stara fotografija Danijal – pašinog mosta

mami, u kojima su dijelovi za žene i muškarce bili u potpunosti odvojeni.

Danas je u Blagaju sačuvan dio hamama u kojem se nalazi *šadrvana*, prostor za čekanje i odlaganje odjeće, *kapaluk*, prijelazni zagrijani prostor, *halvat*, prostor za kupanje, *hazna*, rezervoar za vodu i *ćulhan*, mjesto za loženje. Posebnost blagajskog hamama je i njegov položaj uz rijeku, što je omogućavalo direktno snabdijevanje vodom pomoću posebnog mehanizma.

KARAĐOZ – BEGOV MOST

Kao i prethodno opisani hamam, i blagajski most preko rijeke Bune nastao je kao zadužbina Zaim hadži Karađoz – bega. Sagrađen je na mjestu ranijeg drvenog mosta, oko 1570. godine, što je poznato iz dokumenta u kojem

se most spominje. Šesnaesti vijek bilo je vrijeme intenzivne gradnje mostova u Bosni i Hercegovini: podignuta su 34 mosta, a najznačajniji graditelji mostova bili su sultan Sulejman Veličanstveni, veliki vezir Rustem paša, njegov brat Karađoz – beg i drugi. Polovinom 19. vijeka Blagajski most je bio u ruševnom stanju te ga je 1849. godine obnovila Belfe – Kadira, kći Ali – bega Velagića.

Most je građen od kamena uz upotrebu kovanog gvožđa i olova za spajanje pojedinih kamenih blokova, osobito svodnjaka, dijelova vijenca i ograde. Ima pet lukova koji svojim rasponima i strijelom rastu prema centru mosta, što rezultuje karakterističnim „prelomljenim“ oblikom mosta. Nažalost, ovaj oblik je narušen kasnijim podizanjem nivoa ceste. Most se oslanja na četiri kamena zidana pilona u koritu rijeke i dvije stope na obalama,

Tekija na vrelu Bune

a sudeći prema načinu zidanja most su gradili domaći majstori. Most je rekonstruisan nakon bombardovanja u 2. svjetskom ratu, kad su rekonstruisana tri luka te šezdesetih godina dvadesetog vijeka, tako da i danas služi saobraćaju.

DANIJAL-PAŠIN MOST

U blizini ušća rijeke Bune u Neretvu nalaze se ostaci jednom najdužeg mosta u Hercegovini, takozvanog „Rimskog mosta“, kojeg putopisac Evlija Čelebija bilježi pod nazivom „Danijal-pašin most“. Most je bio dug oko 102 metra, a bio je postavljen na četrnaest lukova. Legenda o rimskom porijeklu mosta nastala je na temelju zapisa ruskog konzula koji je po svom dolasku u Mostar 1857. godine oduševljen Starim mostom zapisao kako su ga gradili Rimljani, a ta legenda se zatim

prenijela i na Danijal-pašin most. Ovaj most bio je primjer klasičnog kamenog osmanskog mosta s vitkim zidanim pilonima i „prelomljenim“ oblikom koji je rezultat postupnog rasta raspona lukova prema centru. Most je nažalost miniran 1945. godine, na njegovom je mjestu danas betonski most, dok su ostaci starog mosta vidljivi u koritu rijeke.

TEKIJA

Musafirhana u Blagaju vjerovatno je sagrađena odmah po uspostavljanju osmanske vlasti u Hercegovini, a najkasnije 1520. godine. Prvotno je bila vođena od strane bektashijskog reda, ali je nakon obnove u 18. vijeku od strane mostarskog muftije došla pod upravu halvetija. Blagajska tekija se prvi put spominje u putopisu Evlije Čelebije iz 1664. godine, koji navodi da se u tekiji halvetijskog

Detalj interijera Tekije, stropne drvene kasete

reda na izvoru Bune okupljaju derviši i vode naučne i prijateljske razgovore.

Blagajska tekija je nakon odrona obližnje stijene 1851. godine obnovljen po zapovijedi Omer-paše Latasa u „barokno-carigradskom“ stilu, s romantičarskim elementima u vidu rezbarenih drvenih motiva. Barokni uticaj prepoznaje se u oblikovanju blago povijenog krova i dekorativnim elementima na zabatu glavne fasade. Građevina ima tri etaže, podrum, prizemlje i kat, dvije fasade su okrenute ka okolini, a dvije su prislonjene na živu stijenu.

Uz tekiju se nalazi turbe (mauzolej) u kojem su prema predaji sahranjeni Sari - Saltuk i Ačik - Paša. Na svijetu postoji više lokacija

kojima se pripisuje čast posjedovanja groba Sari – Saltuka, među kojima je i Blagaj. Ova važna istorijska ličnost slavi se kao donositelj islama u Bosnu i Hercegovinu ali i osnivač blagajske tekije. Naime, prema legendi *evlija*, „dobri“, je projahao kroz Blagaj prema vrelu Bune, odakle se nije vratio. Na izvoru su pronašli samo njegovog konja, sablju i odjeću te je iz poštovanja prema svetome čovjeku podignuta tekija.

CAREVA DŽAMIJA

Sultan Sulejmanova džamija sagrađena je na samom početku Sulejmanove vladavine, 1520./1521. godine, o čemu svjedoči i sačuvani natpis iznad njenog ulaza. Bila je jedna od najstarijih potkupolnih džamija u Bosni i

Careva džamija
u Blagaju

Hercegovini, međutim u obnovi urušene kupole 1892. godine prema projektu austrijskog arhitekta Maxa Davida sagrađena je nova drvena konstrukcija kupole, postavljena na osmougli tambur rastvoren prozorima. Džamija ima centralni kvadratni tlocrt, a prenošenje opterećenja drvene kupole pod šatorastim krovom nije izvedeno na uobičajen način preko pandantiva, već preko čeličnih

nosača. Mihrabska niša se nalazi na jugoistočnom zidu džamije, okrenuta prema Kibli, a desno od mihraba je raskošno dekorisani kameni minber.

Južno od glavnog ulaza je harem sa petnaest grobova sa nišanima, novijeg datuma nastanka. Upotreba lokalnog kamena mišljine omogućila je klesanje kaligrafskih

Crkva Sv. Trojstva,
Blagaj

natpisa neobičnih oblika, od onih stilizovanih u različite oblike do tekstova ispisanih u kružnim formama. Kamena munara osmoglog je presjeka, a visoka je oko 20 metara.

CRKVA SV. TROJSTVA

CG

Katolička crkva Sv. Trojstva izgrađena je 1908. godine, iste godine kada Bosna i

Hercegovina aneksijom postaje dio Austro-Ugarske Monarhije. Crkva je građena u neoromaničkom stilu, a od upotrijebljenih dekorativnih elemenata osobito se ističu nizovi slijepih arkada pod krovnim vijencem. Bočne fasade crkvenog broda rastvorene su s po četiri prozora s polukružnim lukom, a zvonik se nalazi na zapadnoj strani crkve, nad samim ulazom. Crkva se sastoji od

narteksa, naosa i apside, dok je sakristija smještena na južnoj strani. Konstruktivno rješenje zvonika osobito je zanimljivo: radi se o zvoniku kvadratnog tlocrta s ravnim krovom, nad kojim je složena balustrada s ugaonim tornjićima, dok vrh zvonika čine

kve osvjetljen je s po tri izdužena prozora polukružnog završetka, dok je na zidnom plaštu apside izveden jedan prozor.

Crkva je posjedovala vrijednu kolekciju ikona, nastalih u vremenu od 15. do 19. vijeka,

Iako je Buna najkraća rijeka u Hercegovini, od najstarijih vremena na njoj su se nalazila tri mosta

dva kubusa tangirana četirima betonskim nosačima koji formiraju piramidalni završetak zvonika.

CRKVA SV. VASILIJ OŠTROŠKOG

Pravoslavna crkva Sv. Vasilija Oštroškog smještena je na ulazu u Blagaj, s glavnim portalom na zapadnoj i svetištem na istočnoj strani, dok su južno od crkve smješteni ostaci dvora sveštenika crkve. Gradnja crkve je započela 1892. godine, o čemu svjedoči i natpis postavljen u unutrašnjosti crkve, a zvonik je sagrađen 1934. godine.

Tlocrt crkve pravouglon je tlocrt, a apside polukružnog tlocrta nadsvođena je polukulatom. Zvonik približno kvadratnog tlocrta smješten je na zapadnoj strani crkve iznad glavnog portala, a oslanja se na četiri masivna pilona povezana polukružnim lukovima. Prvi kat zvonika rastvoren je trima prozorima, od kojih je onaj na zapadnoj strani uokviren kamenim profilisanim blokovima. Treća etaža zvonika osmouglog je presjeka, a ima otvore na četirima nasuprotnim stranama. Zidni plašt sastavljen od pravilnih klesanaca vidljiv je na ukupnoj visini zvonika, dok je ostatak crkve ožbukani i obojeni bijelo. Jedini dekorativni naglasci bočnih zidova crkvenog broda su istaknuti ugaoni kameni blokovi, kao i oni u podnožju zidova (sokl). Brod cr-

među kojima se vrijednošću ističu: „Nepoznati svetac“, „Silazak u Had“, „Sv. Ivan Evanđelist“ itd. Ikonostas crkve izrađen je 1893. godine, a na njemu je u tehničkoj ulji na platnu prikazano dvadeset svetaca.

PRIRODNO NASLJEĐE —

RIJEKA BUNA

Vrelo rijeke Bune jedno je od najatraktivnijih krških vrela Dinarida koje je zbog svoje jedinstvenosti i reprezentativnosti proglašeno hidrološkim rezervatom prirode. Ukupna površina sliva rijeke Bune procjenjuje se na 900 m², a na ovom području razvijene su sve forme površinskog (ponikve, škrape, doline itd.) i podzemnog krša (pećine, jame). Postoji nekoliko naselja koja su se smjestila uz rijeku Bunu: Blagaj, Kosor, Malo Polje i Buna. Iako je Buna najkraća rijeka u Hercegovini, od najstarijih vremena na njoj su se nalazila tri mosta, od kojih su dva i danas u funkciji: Lehina ćuprija i Karađozbegov most.

Temperatura rijeke Bune iznosi oko 8°C, a čistoća vode na izvoru omogućuje njenu upotrebu za snabdijevanje vodom. Temperature vazduha na ovom području ljeti dosežu vrlo visoke nivoe, i do 45°C, a zimi se rijetko spuštaju ispod nule. Zemlja oko rijeke Bune veoma je plodna te se tamo vrši intenzivan

Sir iz mijeha

uzgoj grožđa, povrća, voća, ljekovitog bilja, dok su šume bogate medonosnim biljnim vrstama. Takođe, ovo područje dom je zakonom zaštićenih endemskih vrsta, kao što je gospina kosa (*Adiantum capillus - veneris*) i zanovijet (*Patteria ramentacea*), dok su neke životinjske vrste kao što su bjeloglavi sup i divokoza nažalost već nestale s ovog područja. Zbog izuzetne vrijednosti nekoliko lokaliteta u ovom području proglašeno je spomenicima prirode: osim vrele rijeke Bune, i vrelo Bunice s jezerom, pećina Ševrljica i Zelena pećina u Blagaju te još jedna, bezimena pećina u Podveležju.

Riblji svijet rijeke Bune obilježava prisustvo nekoliko vrsta pastrmki od kojih je najzanimljivija endemska mekousna pastrmka (*Salmo obtusirostris*), koja osim u Buni u

većem broju obitava još u rijeci Neretvi (čiji je Buna pritok) i Zeti (Crna Gora). Mekousna pastrmka najstariji je salmonid na Balkanu, a procjenjuje se da je na ovim prostorima prisutna već 2.5 miliona godina. Zbog svojeg izgleda i rijetke rasprostranjenosti ova vrsta već dugo privlači pažnju ribolovaca ali i naučnika ihtiologa. S obzirom na morfološka svojstva postoje četiri varijante mekousne pastrmke, uz onu koja živi u Neretvi i pritocima, postoji i varijeteti koji žive u rijekama Krki, Jadru, Žrnovnici i Zeti. Neretvanska mekousna pastrmka veoma je ugrožena te se preduzimaju naponi njenog vještačkog uzgoja i poribljavanja njenih prirodnih staništa. Osim mekousne pastrmke, u Neretvi i njenim pritocima živi 75 ribljih vrsta, od kojih je 12 endemskih. Ovo bogatstvo ribljeg fonda lokalno je stanovništvo od najstarijih vre-

Rijeka Buna

mena iskorištavalo za pribavljanje hrane, a danas je temelj široko popularne aktivnosti sportskog ribolova. U ovom kontekstu nastao je i „Međunarodni revijalni kup u mušičarenju“, u organizaciji Turističke zajednice Hercegovačko-neretvanskog kantona-županije Mostar. Ovaj kup jedan je od aktivnosti projekta RiTour – „Valorizacija kulturne i prirodne baštine kroz prekograničnu saradnju urbanih turističkih destinacija na kraškim rijekama jadranskog bazena“, kojeg finansira Evropska unija. Cilj kupa, po prvi put održanog 2018. godine, promocija je rijeke Bune i njenog okoliša, ali i ukazivanje na potrebu zaštite mekousne pastrmke. Takmičarska staza duga je devet kilometara te takmičarima omogućuje uživanje u prirodnim ljepotama Bune i Blagaja. Mušičarenje, tehnički zahtjevna ribolovna disciplina (a može

se reći i umjetnički zahtjevna budući da je za izradu mušice potrebno mnogo kreativnosti i znanja), u Blagaju svake godine okupi više desetaka ribolovaca, koji se takmiče u individualnim i ekipnim kategorijama.

ZELENA PEĆINA

Praistorijsko pećinsko naselje Zelena pećina nalazi se iznad izvora rijeke Bune, na gotovo nepristupačnoj lokaciji na visokoj klisuri iznad vode. Ovaj neolitski lokalitet se sastoji od dva pripećka (polupećine), Male i Velike Zelene pećine. U Velikoj Zelenoj pećini (stražnjoj) nalazi se osnovni kulturni sloj, budući da su gromade pećinskog kamena činile prirodnu razdjelnicu i zaštitu između prednjeg i zadnjeg dijela pećine, koji se upotrebljavao kao stambeni prostor. Arheološka

istraživanja nisu rezultirala identifikacijom niti jednog fiksiranog ognjišta, međutim velika masa pepela pronađena u svim arheološkim slojevima svjedoči o mnogobrojnim vatrištima na zemlji. U pećini je pronađena mala količina primitivnog kamenog i koštanog oruđa (samo 6 komada), ali zato je kera-

hranu Hercegovine, ali i zaleđa Dalmacije, budući da je veoma prilagodljiv svim klimatskim uslovima te se može brati i u najhladnijim mjesecima. Iako je u novije vrijeme raštan zbog svoje niske kaloričnosti i visoke hranljivosti postao cijenjena kao superhrana („superfood“), hercegovački poljoprivrednici

Jela ispod sača ili peke poznata su još od neolitičkih vremena

mički materijal raznovrstan, tipološki izrazit, a može se podijeliti u tri stratuma, prvi datiran u rano bronzano doba, drugi u kasno neolitsko doba i treći, datiran u stariji i srednji neolitik (na području srednjeg Balkana neolitik započinje oko 6.500 godine p.n.e.).

GASTRONIMIJA

Dolina rijeke Bune bogata je plodnim poljoprivrednim površinama na kojima se uzgaja niz kultura koje su obilježile hercegovačku gastronomiju, dok blaga mediteranska klima omogućuje uzgoj stoke čije meso i mliječni proizvodi obogaćuju tradicionalne jelovnike ovog kraja.

Možda najpoznatije tradicionalno jelo Hercegovine je japrak, u list raštana zamotano mljeveno meso sa začinima. Poznato je više inačica ovog jela otomanskog porijekla i hercegovačkog značaja, ali osnova je mljeveno juneće (a u Mostaru i janjeće) meso, riža, slatka paprika, ribana šargarepa te obareni listovi raštana. Ovaj kupus obilježio je pre-

su od davnina cijenili i čuvali sjeme raštana, koje ih je u vremenima oskudice spašavalo od gladi. Kao i u davna vremena u Hercegovini se i danas raštan jede samo skuvan u vodi, s krompirom i suvim mesom, janjetinom i teletinom, a može se kombinovati i s grahoricama, mahunarkama i drugim kupusima. Osim u raštan, mljeveno meso se u Hercegovini zamata i u kiseli kupus i listove vinove loze, a pune se i paprike, crveni luk, tikvice i paradajz. Ova jela osmanskog porijekla vijekovima su prisutna na hercegovačkim stolovima te su postala opšta mjesta tradicionalne kuhinje ovog kraja.

Kukuruz je iz Novoga svijeta u Hercegovinu stigao preko Venecije i Dalmacije, a jedno od najpoznatijih tradicionalnih hercegovačkih jela s kukuruznom krupicom, palentom, sva-kako je lučnica. Za dobru lučnicu potrebno je domaće kukuruzno brašno mljeveno na vodenici ili mlinici skuvati te na njega izliti sos spravljen od bijelog luka, putera i kiselog mlijeka. Iako naoko jednostavno, ovo jelo zahtjeva veliko iskustvo pripreme te je

---

stoga poznata i uzrečica da je lakše roditi nego dobru lučnicu skuvati. Osim u lučnici, palenta se jede kao prilog uz razna jela od mesa i ribe, a mladi kukuruz osobito je ukusan, samo kivan u vodi ili pečen na ploči, ali i u raznim salatama, juhama i čorbama. Jela ispod sača ili peke poznata su još od neolitičkih vremena – ilirska keramička zvo- na pronađena su na više lokaliteta gdje su obitavala ova plemena, što znači da se na području Hercegovine (ali i Dalmacije) je- la pripremaju na isti način već milenijima.

pošiljkama hercegovačkog sira koje su du- brovački građani nestrpljivo očekivali kra- jem svakog ljeta. Kajmak, kremasti sir, radi se jedino u ljetnim mjesecima kada krave pasu najbolju travu i kad je mlijeko najboljeg kvaliteta. Međutim, proizvodnja kajmaka nije ograničena samo na Hercegovinu, budući da se ovaj sir osmanskog porijekla proizvodi i u ostalim južnoslavenskim zemljama.

Kraj godine vrijeme je kada se zreli plodovi šljive i drop (ostaci nakon cijedenja vina iz

Kraj godine vrijeme je kada se zreli plodovi šljive i drop (ostaci nakon cijedenja vina iz grožđa) upotrebljavaju za proizvodnju rakije, jakog alkoholnog pića koje vjekovima pomaže stanovnicima Hercegovine u preživljavanju zimskih hladnoća.

Ispod sača se priprema kruh, meso i krom- pir s povrćem i začinskim biljem (lovorom i ruzmarinom). Najčešće se peče janjetina i kozletina, ali i piletina, od koje je posebno cijenjen mladi pivac.

Siri i ostali mliječni proizvodi posebna su priča Hercegovine, tradicionalnog stočarskog kra- ja. Sir iz mijeha, kajmak, škripavac i livanjski sir perjanice su mljekarske tradicije Herce- govine. Područje oko rijeke Bune takođe je poznato po svojim sirnim delikatesama, me- đu kojima je posjetiocima zbog svojeg speci- fičnog načina pripreme osobito zanimljiv sir iz mijeha. Sir se pohranjuje i zrije u posebno pripremljenim mjehovima od ovčje kože, a o kvalitetu i vjekovnoj popularnosti ovog sira svjedoče i arhivski zapisi iz 1300. godine o

grožđa) upotrebljavaju za proizvodnju rakije, jakog alkoholnog pića koje vjekovima pomaže stanovnicima Hercegovine u preživljavanju zimskih hladnoća. Procjenjuje se da čak 70 % šljiva na Balkanu iskoristi za proizvodnju šljivi- vovice, što je i logično budući da je primjerice dobrodošlica u bilo kojoj hercegovačkoj kući nezamisliva bez minijaturnih čašica punih ovog jakog alkoholnog pića.

Četiri hiljade biljnih vrsta koje rastu na herce- govačkom području izvrstan su preduslov za uzgoj pčela i proizvodnju visokokvalitetnog meda. Umijeće proizvodnje meda se prenosi s koljena na koljeno, ali polovina devetnae- stog vijeka i uvođenje košnica s pokretnim sa- ćem označila je novo doba proizvodnje meda u Hercegovini.

Stari most

Mostar

Blagaj je zbog svojeg historijsko-političkog značaja sve do osmanskog osvajanja 1473. godine nosio primat među urbanim centrima ovoga kraja, o čemu svjedoči i narodna izreka „šeher Blagaj, a kasaba Mostar“. Iako je po dolasku Osmanlija Blagaj postao sjedište i rezidencija kadije, Mostar postupno dobiva na važnosti te postaje novi centar, o čemu svjedoče i do danas sačuvani spomenici bogate graditeljske aktivnosti koje svakako vrijedi posjetiti.

STAROHRIŠĆANSKI MOSTAR

Na području grada Mostara registrirano je osam položaja na kojima je potvrđeno ili pretpostavljeno postojanje starohrišćanskih objekata, među kojima se veličinom i znača-

jem ističu ostaci kasnoantičke dvojne bazilike, memorije i zgrade za stanovanje u Cimu, predgrađu Mostara. Arheološka istraživanja su pokazala da je u antičko doba na ovom lokalitetu postojalo naselje, dok je u 5. ili 6. vijeku sagrađena bazilika. Osim spomenutih ostataka građevina, istraživači su zatekli i veliki broj grobnica, ulomaka kamene plastike sa starohrišćanskim motivima pauna i ribe i pokretnih nalaza, koji su nažalost većinom izgubljeni u ratnim okolnostima proteklog rata. U centralnoj apsidi pronađeni su moćnici (dvije koštane i dvije srebrne kutijice) s posmrtnim prahom mučenika-sveca kojem je bazilika bila posvećena, a ovo je jedinstven primjer pronalaska moćnika *in situ* u jednoj kasnoantičkoj bazilici na području BiH. Budući da se nalazi na prijelaznom području primorskog dijela pokrajine Dalmacije i njenog

zaleđa, cimska bazilika pokazuje karakteristike i bosanskohercegovačkih i dalmatinskih starohrišćanskih bazilika. Godine 2004. ovaj najstariji kulturni spomenik na području Mostara, za kojeg neki istraživači smatraju da je bio sjedište drevne biskupije Seresenterum, proglašen je kulturnim spomenikom BiH.

STARI MOST

Vitki kameni most preko rijeke Neretve dovršen je 1566. godine, a njegovu gradnju predvodio je osmanski arhitekt mimar Hayruddin, učenik velikog otomanskog arhitekta mimara Sinana. Nadzornik gradnje bio je Hadži Mehmed Karađož-beg, koji je u isto vrijeme bio odgovoran za gradnju džamije u Mostaru. Postoje brojne legende ispredene oko ovoga

gradnje svjedoče o odredbama gradnje mosta s „jednim okom“ (lukom) između postojećih kula. Arheološka istraživanja omogućena nesretnim rušenjem mosta u ratnim sukobima 1993. godine pokazala su da je kameni most sagrađen na mjestu starijeg drvenog mosta, koji se i spominje u arhivskim izvorima. Već se sredinom 15. vijeka spominje naselje *Pons* (Most), dok poznati turski putopisac 17. vijeka Čelebi (Hadži Kalfa) piše kako se preko tog srednjovjekovnog mosta prelazilo samo sa smrtnim strahom, budući da je most bio ovješten na lance te se pri prelasku jako tresao. Hayruddin je međutim gradnjom novih bočnih obala smanjio raspon kojeg je trebalo premostiti drvenom skelom te je na kraju sagrađen most čiji prečnik luka iznosi 39 mimar aršina,

Stari most smatra se jednim od najljepših kamenih mostova na svijetu

simbola Mostara, a jedna od njih govori kako se Hayruddin nije usudio podići most na tome mjestu dok mu lokalni tesar nije predložio način izrade skele. Veličanstveni most je tako izgrađen, a dvije potpuno oprečne legende govore o Hayruddinovoj sigurnosti u svoje djelo: prema jednoj, graditelj je otišao prije skidanja skele jer nije imao snage vidjeti da li će most stajati, a sultanova prijetnja odrublivanjem glave u slučaju neuspjeha dodatno mu je utjerala strah u kosti, dok je prema drugoj prestajao tri dana i tri noći pod mostom pokazujući koliko je siguran u kvalitet i čvrstoću konstrukcije.

Stari most smatra se jednim od najljepših kamenih mostova na svijetu, što je i potvrđeno uvrštavanjem na UNESCO-vu listu svjetskog kulturnog nasljeđa najviše kategorije. Sačuvani arhivski dokumenti iz vremena

odnosno 29,55 metara (aršin je bio osnovna mjerna jedinica Osmanskog carstva, a graditeljski mimar aršin iznosio je 75,77 cm). Gradnja ovako vitkoga i visokog mosta izniman je graditeljski pothvat svoga vremena koji nije protekao bez poteškoća prouzrokovanih nestabilnošću skele koja zbog jakih udara rijeke nije mogla biti oslonjena u korito već na najniže grede. O problemima sa stabilnošću skele svjedoče i određene nepravilnosti konstrukcije izvornog mosta, međutim, uzevši u obzir činjenicu da bi gradnja drvene skele ovolikoga raspona predstavljala izazov i današnjim graditeljima, stari most predstavlja remek-djelo mostogradnje svojega, ali i našeg vremena.

Izuzetno vitki kameni luk mosta (na najužem mjestu debljine 0,8 m, a širine 3,95 m) ima raspon od 30 metara, a slagan je od 111 re-

Ostaci kasnoantičke bazilike u Cimu

dova kamenih blokova povezanih metalnim klanfama i trnovima. Pri gradnji mosta upotrebljavan je kamen tenelija, vrsta kamena koji je tek ubran iz kamenoloma Mukoša (5 km južno od Mostara) vrlo niske čvrstoće te se primjerice može rezati ručnom pilom. Tokom vremena kamen znatno dobiva na čvrstoći te su zato konstrukcije građene od ovog kamena (osim Starog mosta njime su građeni primjerice Karađozbegova džamija i Kriva ćuprija u Mostaru) odoljele zubu vremena više stotina godina. Nažalost, ovi spomenici nisu odoljeli izravnim napadima za vrijeme posljednjeg rata – džamija je bila znatno oštećena, a most u potpunosti sru-

šen (1993. godine). Pri obnovi mosta sprovedenoj u periodu od 2002. do 2004. godine upotrjebljeni su detaljni fotogrametrijski snimci konstrukcije mosta izrađeni 1982. godine, a za njegovu rekonstrukciju sprovedenu tradicionalnim tehnikama građenja 16. vijeka upotrjebljeni su i neki sačuvani kameni blokovi razrušenog mosta, kao i novi blokovi tenelije izrađeni metodom faksimila i ubrani iz istog kamenoloma.

Osim velikog broja turista koji svakodnevno posjećuju Stari most, juli je doba kada se i na obalama Neretve oko mosta sakuplja velik broj ljudi koji sa zanimanjem prate

Pogled na stari grad

nastupe hrabrih skakača s mosta. Tradicija skokova s mosta navodno je stara kao i most sam, a prvi skok s mosta zabilježen je davne 1664. godine. Službeno takmičenje osnovano je 1968. godine, a postoje dvije discipline skokova – na noge i na glavu, koje ocjenjuje stručni žiri. Viševjekovna tradicija skokova sa starog mosta opravdava nastojanja organizatora ove manifestacije za upisom na UNESCO–ovu listu nematerijalnog kulturnog nasljeđa. Skokove sa Starog mosta počela je pratiti i šira svjetska javnost nakon dolaska Red Bull Cliff Diving svjetskog prvenstva, čija se etapa već pet godina zaredom održava i na ovom istorijskom lokalitetu.

Stari most sagrađen je između starijih kula: Tare i Herceguše na istočnoj i Halebije na zapadnoj obali, uz koje su bila smještena naselja. Kula Tara polukružnog je oblika i uklopljena u šesterouglu utvrdu, a sagrađena je polovinom 15. vijeka od strane velikaša Radina, vjerovatno po uzoru na nešto starije dubrovačke utvrde. Kula je povišena prije 1566. godine, unutar utvrde je izgrađena zgrada za smještaj posade, a u vrijeme vladavine Hercega Stjepana Vukčića Kosače (1522.) podignuta je i kula Herceguša. U narednom građevinskom zahvatu (prije 1690.) kula Tara je povišena novim kamenim kruništem, a bočni zidovi utvrde su iznutra

ojačani. Za vrijeme Osmanskog carstva kula Tara se upotrebljavala kao skladište municije, a danas se u njoj nalazi Muzej Stari most, odjeljenje Muzeja Hercegovine posvećen historiji grada Mostara i obnovi Starog mosta nakon razaranja 1993. godine. Dio postava muzeja čini arheološki lokalitet smješten ispod nivoa prilaza kuli, gdje posjetioci mogu vidjeti ostatke dvaju drvenih mostova koji su prethodili kamenom, kao i temelje Starog mosta. Osim toga, u ovom dijelu muzeja se čuvaju i arheološki nalazi pronađeni ispod kule.

Slobodnostojeća kula Halebija sagrađena je polovinom 15. vijeka, a tlocrtno je gotovo identična Tari, što svjedoči o istodobnom razvoju projektovane renesansne utvrde na dvjema obalama rijeke. Stoga je i Halebija doživjela mnoge pregradnje: između 1452. i 1566. povišena je drvenim kruništem, u vrijeme Kandijskih ratova (1645.-1660.) dobila je kameno krunište s merlaturom i puškarnicama, a uskoro je po naredbi kapetana Halebije preuređena u pokrivenu karaulu sa stambenim prostorom rastvorenim nizom

prozora na najvišim etažama. Donji dijelovi slobodnostojeće polukružne kule Halebije su se upotrebljavali kao zatvor, a upotrebljavala se i kao osmatračnica.

KOSKI MEHMED-PAŠINA DŽAMIJA

Ova džamija spada među najvrijednije spomenika grada Mostara, a uz Karađoz-begovu i Nesuh-aga Vučijakovićevu jedina je mostarska džamija natkrivena kupolom. Uz džamiju kvadratnog tlocrta prislonjena je kamena munara, a pred kubusom objekta nalazi se trijem natkriven trima kupolicama. S obje strane ulaza džamije nalaze se kamene sofe, a pred spomenutim trijemom nalazi se naknadno izgrađeni vanjski drveni trijem (*hajat*), oslonjen na 14 drvenih stubova. U dvorištu pred trijemom nalazi se *šadrvan* (vodoskok), uz onaj pred Karađoz-begovom medresom, jedini sačuvani od pet mostarskih šadrvana. Visina četrnaestostrane munare je 29,90 m, a na njen vrh vodi 78 kamenih stepenica. Pri gradnji džamije i munare, ali i obližnjeg Starog mosta, upotrjebljen je lokalni kamen tenelija.

Unutrašnjošću dominira masivni mihrab izrađen u obliku visokog portala, uz kojeg je kameni mimber. Džamija je osvijetljena s 25 prozora raspoređenih u nekoliko nivoa, a zidovi su ukrašeni klasičnom osmanskom slikanom dekoracijom 16. i 17. vijeka.

STARA PRAVOSLAVNA CRKVA ROĐENJA PRESVETE BOGORODICE

Današnja crkva sagrađena je na mjestu neke starije crkve, o čemu svjedoče grobovi sveštenika s kraja 17. vijeka pokopanih na obližnjim grobljima. Pravoslavna opština značajno se razvila u 18. vijeku, a s početka ovog vijeka potiče i prvi spomen sveštenstva mostarske crkve. Ferman za obnovu postojeće crkve Srbi su dobili kao nagradu za učestvovanje na strani sultana u borbama protiv bosanskog begovata. Usprkos pobunama mostarskih muslimana protiv nove „ogromne crkve“ na vrhu brda, dovršena je 1834. godine. Crkva je tipično hercegovačko pravoslavno sakralno zdanje pravouglog tlocrta s polukružnom apsidom i karakterističnim zvonikom na preslicu. Crkva čuva

vrijednu zbirku ikona mletačkog, grčkog/kretskeg i lokalnog porijekla, od kojih najstarije datiraju u 15. vijek.

Područje grada Mostara i okolice bogato je spomenicima kulture, o čemu svjedoči i činjenica da se na ovom području nalazi čak 46 građevina, spomenika, arheoloških zona, urbanih i prirodnih pejzaža koji su zbog svojeg kulturnog, istorijskog ili nekog drugog značaja uvršteni na Listu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, dok je područje starog grada oko Starog mosta upisano na UNESCO-ovu Listu svjetskog kulturnog nasljeđa. Osim opisanih, vrijedi posjetiti i ostale lokalitete kao što su kompleks franjevačkog samostana (1894.) u kojem se nalazi nadaleko poznata biblioteka s 50.000 svezaka, kao i zbirka djela italijanskih majstora 16. i 17. vijeka, otomanske kuće kao što je na primjer Bišćevića kuća (17. vijek), ograđena visokim zidom i orijentisana prema unutrašnjem dvorištu, zonu Kunjundžiluka te Karađoz-begovu džamiju (1557), najmonumentalniju džamiju u Hercegovini i jedino sačuvano mostarsko djelo velikog Kodže Mimara Sinana.

Podgorica noću

Podgorica

ISTORIJSKI RAZVOJ

Podgorica je grad smješten na pet rijeka i okužen s tri jezera; kroz grad prolaze rijeke Ribnica, Morača, Cijevna, Zeta, Sitnica, a u blizini su Skadarsko, Bukumirsko i Rikavačko jezero. Plodno tlo u blizini vodotokova od najstarijih vremena je privlačilo stanovnike, o čemu svjedoče i arheološki ostaci iz doba srednjeg paleolitika. Ilirska plemena Labeata i Dokleata naseljavala su ovo područje, Labeati ravnicu južno od današnje Podgorice do Skadarskog jezera, a područje zapadno od rijeke Morače Dokleati. Upravo se iz najvažnijeg utvrđenja Dokleata na ušću Zete u Moraču nakon rimskog osvajanja razvio grad Doclea. Antička Duklja imala je između 8 i 10 hiljada stanovnika, a porušena

je od strane Gota 602. godine. U srednjem vijeku se uz ruševine antičke Duklje razvijao grad, a prvi spomen imena grada Podgorice potiče iz 1326. godine. Ovo naselje bilo je jaki trgovački centar i saobraćajni centar koji je povezivao Dubrovačku Republiku i Srbiju. Petnaesti vijek je kao i kod većine balkanskih naroda značio pad pod osmansku vlast: 1455. Osmanlije osvajaju Medun, a 1474. i Podgoricu. Nova vlast značila je i razvoj novog centra, izgrađenog na temeljima srednjovjekovnog grada Ribnice. Osmanlije su izgradili utvrđenje trouglog oblika koje je služilo za pohranu municije, južno od kojeg nastaje naselje, današnja Stara Varoš. U ovom dijelu naselja nalazile

su se isključivo male stambene građevine, njih nekoliko stotina, a jedine monumentalne građevine koje su se visinom isticale bile su Skender – čaušova džamija i Sahat kula. Najimpresivnija otomanska javna građevina koja je do danas sačuvana je kameni Hadži – pašin most preko Ribnice, u sjevernom dijelu Stare Varoši. Godine 1878. Podgorica je naposljetku izuzeta od osmanske vlasti i ujedinjena s Crnom Gorom te se u ovom periodu bilježi nagli rast stanovništva. Nove potrebe stambenih građevina rezultirala su planskom gradnjom pravilnih pravougljenih gradskih blokova po prostornom planu austrijskog arhitekta Vormana. Dvadeseti vijek donio je razaranja koje Podgorica ne pamti od vremena propasti antičke Duklje: u 2. svjetskom ratu bombardovana je više od 70 puta i bila srušena do temelja. Oslobođena je 1944. godine, a obnova je uslijedila dvije godine kasnije.

OPIS LOKALITETA I TURISTIČKIH SADRŽAJA

Najznačajniji antički lokalitet Crne Gore rimski je grad Doclea (Duklja), smješten u neposrednoj blizini današnje Podgorice, na nepravilnom platou okruženom rijekama Zetom, Moračom i Šarlijom. Doclea je osnovana početkom prvog vijeka, a naziv je dobila po ilirskom plemenu Docleata koje je to područje naseljavalo. Spomenički kompleks Medun nalazi se na udaljenosti od 12 km sjeveroistočno od Podgorice, a sastoji se od ostataka ilirskog grada Meteona, crkve sv. Nikole (18. vijek) i rodne kuće Marka Miljanova, ratnika, državnika i pjesnika 19. vijeka.

Nakon osmanskog osvajanja Podgorice (1474.) nastaje srednjovjekovno naselje južno od novosagrađene utvrde, Stara Varoš, od koje su danas sačuvane Skender –

Čauševa džamija i Sahat kula iz 17. vijeka. Sastavci su popularno okupljalište mladih ali i onih nešto starijih Podgoričana, koji na ovom idiličnom mjestu prepunom zelenila i hladne riječne vode traže osvježanje u vrelim ljetnim danima. Dvorac crnogorske vladarske dinastije Petrovića nalazi se u Kruševcu, najvećem parku u Podgorici, na obali rijeke Morače. Dvorac je sagrađen 1891. godine kao rezidencija dinastije Petrović, a 1984. godine dvor kralja Nikole, Perjanički dom, dvorska kapela i okolne građevine preuređuju se i upotrebljavaju kao galerije umjetnina.

Sakralne građevine Podgorice datiraju iz najstarijih vremena, a specifične istorijske okolnosti rezultirale su prisustvom bogomolja triju velikih svjetskih religija: pravoslavlja, katoličanstva i islama. Izgradnja Sabornog hrama Hristovog Vaskrsenja u Podgorici započela je 1993. godine, a trajala je punih dvadeset godina. Ova građevina svojom monumentalnošću dominira trgom na kojem se nalazi, a posebnu vrijednost čini njegova ukrašenost vrijednim umjetničkim djelima: smatra se jednom od najzanimljivijih i najvećih galerija kamene plastike na sakralnim objektima. Crkve i manastiri podignuti u centru i okolici Podgorice svjedoci su duge istorije duhovnosti ovoga područja; najznačajniji su manastir Ćelija Piperška, Duga Moračka i Dajbabe. Pravoslavna crkva sv. Đorđa nalazi se u podnožju brda Gorice, a iako je njeno izvorno arhitektonsko oblikovanje danas djelimično skriveno naknadnim pregradnjama, vrijeme njenog nastanka moguće je smjestiti u srednjovjekovno doba, između 9. i 11. vijeka. Katolička crkva Presvetog Imena Isusova započeta je 1963. godine, a dovršena tri godine kasnije i predstavlja iznimno djelo savremene arhitekture bivše Jugoslavije. Djelo je hrvatskih arhitekata Zvonimira Vrkljana i Borisa Kr-

Arheološki Ostaci Duklje

stulovića, a u arhitektonskom smislu predstavlja novinu ne samo sakralne arhitekture, već i ukupne jugoslavenske arhitektonske produkcije tog vremena. Skender – čauševu džamiju i tekiju u njoj blizini sagradio je Skender-čauš krajem 15. vijeka, kada je uz onu u tvrđavi bila jedina džamija u Staroj Varoši. Osmanagića džamiju podigao je hadži Mehmed – paša Osmanagić krajem 18. vijeka, a u dvorištu džamije nalazi i njegovo turbe.

ANTIČKA DUKLJA

Najznačajniji antički lokalitet Crne Gore rimski je grad Doclea (Duklja), smješten u neposrednoj blizini današnje Podgorice, na

nepravilnom platou okruženom rijekama Zetom, Moračom i Šarlijom. Iako su rijeke veći dio godine obezbjeđivale odbranu grada, ipak je bio utvrđen jakim bedemima, kulama i bastionima čija je debljina dosegala i 2,5 m. Doclea je osnovana na samom početku prvog vijeka (oko 9. godine), a naziv je dobila po Ilirskom plemenu Docleata koje je prije dolaska Rimljana naseljavalo ovo područje.

Duklja je imala klasičnu rimsku urbanističku shemu s dvije međusobno okomite glavne ulice (*cardo* i *decumanus*) i s njima paralelnim sporednim ulicama koje su tvorile pravougaone stambene blokove. U blizini raskršća glavnih ulica nalazio se gradski trg

Pogled na Medun

(*forum*) te kapitolni hram. Arheološka istraživanja pokazala su postojanje slavoluka posvećenog caru Galijenu na zapadnom ulazu u grad, zatim hramova posvećenih božicama Romi i Dijani, a dalje prema centru grada nalazile su se gradske terme. Ovaj kompleks bio je izgrađen po pravilima rimske gradnje, sa svim sastavnim dijelovima kao što su *palestra*, svlačionice, *tepidarium*, *caldarium*, biblioteka i sobe za odmor. Svjedočanstvo raskoši termi, a time i samog grada, su i nalazi skupocjenih podnih mozaika i skulptura koje se krasile interijere. Nasuprot termi nalazio se glavni gradski trg, forum, kojega je sa zapadne strane zatvarala kolonada bočne fasade bazilike, a s ostale tri trijema. Duklja je imala i sistem vodosnabdijevanja, akvadukt

kojim je voda dopremana sa 16 kilometara udaljenog izvora rijeke Cijevne.

U istočnom dijelu grada od 4. vijeka počinju živjeti hrišćani te tamo nastaju crkve i velika episkopalna bazilika. Osim ostataka građevina iz ovog perioda potiče i određena količina pokretne arheološke građe, među kojima je u svjetskim razmjerima poznata tzv. Podgorička čaša, stakleni tanjur oslikan prikazima iz Starog i Novog zavjeta, koji se danas nalazi u ruskom Ermitažu. Ostali nalazi, uglavnom dijelovi grobnog inventara – posude od keramike i stakla, dijelovi nakita, oruđe, oružje i novac, čine stalni postav Muzeja grada. Gotska razaranja 490. godine, a zatim i razorni potres 518. godine uzrokovali su postupnu propast Duklje.

Sahat kula

MEDUN

Spomenički kompleks Medun nalazi se na udaljenosti od 12 km sjeveroistočno od Podgorice, a sastoji se od ostataka ilirskog grada Meteona, crkve sv. Nikole (18. vijek) i rodne kuće Marka Miljanova, ratnika, državnika i pjesnika 19. vijeka.

Ostaci ilirske utvrde, a kasnije i osmanskog utvrđenja, nalaze se na teško pristupačnom sedlastom prijevoju usred Medunskog polja. Ilirski Meteon nastao je krajem 4. ili počet-

kom 3. vijeka prije nove ere, a bio je jedan od centara plemena Labeata. Grad je zbog prirodne zaštite samo na sjevernoj strani branjen zidom s kulama. Na istočnom dijelu kompleksa nalazila se akropola, a na zapadnom masivnim zidom odvojeno podgrađe. Međutim, danas su vidljivi samo ostaci takozvanih kiklopskih zidina iz ilirskog perioda, kao i ostaci srednjovjekovnog osmanskog utvrđenja s ugaonim kulama.

Među ostacima srednjovjekovnog utvrđenja nalazi se crkva sv. Nikole za koju predaja

govori kako je podignuta na temeljima neke starije crkve novcem kojeg je iz Rusije donio vojvoda Radonja Petrović. Interijer jednobrodne crkvice ukrašen je ikonostasom sa slikama na metalu, a ispred crkve su grobnice Marka Miljanova i žene mu Stefe. Rodna kuća vojvode Marka Miljanova, jedne od najznačajnijih ličnosti crnogorske istorije, nalazi se ispred crkve sv. Nikole. Marko Miljanov bio je seljak i ratni veteran iz osmanskih bitki kojega je knez Nikola uzdigao na čast vojvode, a 1878. postao je i gradonačelnik Podgorice. Međutim, ubrzo se vratio u rodno selo, gdje je unatoč za to vrijeme poodmakloj dobi od 50 godina naučio čitati i pisati. Ostavio je nekoliko značajnih djela od kojih je najvažnije „Primjeri čojstva i junaštva“, zbirka anegdota koje za cilj imaju poučavanje čitalaca idealu dobra. Miljanov piše: „Čojstvo je braniti drugoga od

njovjekovno naselje čije su se pješačke i saobraćajne komunikacije organski i neplani-rano razvijale oko novih sadržaja. Tvrđava (osmanski naziv *Depedogen*, što znači „Pod brdom“) je dugo služila kao skladište municije, a 1878. teško je oštećena u eksploziji izazvanoj udarom groma. Iako je kasnijeg nastanka, pravoslavna predaja govori da je u ovoj tvrđavi rođen Stefan Nemanja, rodonačelnik vladajuće dinastije Nemanjića te se i danas često naziva Nemanjića grad. Prilaz rijeci Morači iz Stare Varoši su štatile drvene palisade, a u samom naselju nije bilo građevina javnog karaktera već samo nekoliko stotina malih stambenih kompleksa. Jedine građevine koje su visinom dominirale naseljem su Skender – Čauševa (Doganjnska) džamija sagrađena u 15. vijeku i Sahat kula (kula sa satom) iz 17. vijeka. Ova dva spomenika zajedno sa Hadži – pašinim mostom i

“ Čojstvo je braniti drugoga od sebe a junaštvo sebe od drugoga ”
– Marko Miljanov

sebe, a junaštvo sebe od drugoga“, a upravo je isticanje ljudskog i plemenitog lica neprijatelja jedna od glavnih pouka Miljanovog djela. U rodnoj kući Marka Miljanova danas se nalazi muzej, s istorijskim postavom (koji predstavlja najznačajnije trenutke iz Miljanova života), književno-istorijskim (u kojem su prezentovana njegova djela) i etnografskim postavom (gdje posjetioci mogu vidjeti tradicionalne predmete za upotrebu, ovog kraja).

STARA VAROŠ I SAHAT KULA

Osmansko osvajanje Podgorice 1474. označilo je novo doba razvoja Podgorice kao urbanog centra. U ovo doba južno od tvrđave trouglenog tlocrta (Ribnica) nastaje sred-

danas svjedoče o osmanskoj prošlosti centra Podgorice.

SASTAVCI

Sastavci su popularno okupljalište mladih ali i onih nešto starijih Podgoričana, koji na ovom idiličnom mjestu prepunom zelenila i hladne riječne vode traže osvježenje u vrelim ljetnim danima. Most na Sastavcima, u narodu poznat i kao Hadži-pašin most, temeljito je obnovljen u 18. vijeku od strane ovoga uglednog građanina Podgorice, a smatra se da potiče još iz rimskog vremena. Naime, na ušću rijeke Ribnice u Moraču vjerovatno se nalazio rimski grad Birziminium, stanica na rimskom putu koji je vodio od Narone (kod Metkovića) do Skodra (Skadar).

Most na Sastavcima

Most ima jedan luk, visok je nekoliko metara, a građen je od riječnog kamenja.

DVORSKI KOMPLEKS NA KRUŠEVCU

Dvorac crnogorske vladarske dinastije Petrovića nalazi se u Kruševcu, najvećem parku u Podgorici, na obali rijeke Morače. Dvorac je sagrađen 1891. godine kao rezidencija dinastije Petrović, a 1984. godine dvor kralja Nikole, Perjanički dom, dvorska kapela i okolne građevine preuređuju se i upotrebljavaju kao galerije umjetnina. Naredne godine, galerije ulaze u sastav Centra savremenih umjetnosti, a danas se ovdje nalazi više od 1.000 umjetnina iz 60 zema-

lja bloka nesvrstanih, što ovaj lokalitet čini nezaobilaznim odredištem svakog ljubitelja savremene umjetnosti.

CRKVE, MANASTIRI I DŽAMIJE

Izgradnja Sabornog hrama Hristovog Vaskrsenja u Podgorici započela je 1993. godine, a trajala je punih dvadeset godina. Ova građevina svojom monumentalnošću dominira trgom na kojem se nalazi, a posebnu vrijednost čini njegova ukrašenost vrijednim umjetničkim djelima: smatra se jednom od najzanimljivijih i najvećih galerija kamene plastike na sakralnim objektima. Motivi ovih umjetnina predstavljaju hrišćansko nasljeđe

Dvorski kompleks na Kruševcu

Crne Gore od starohrišćanskog perioda do danas, uz elemente umjetničkog nasljeđa drevnih hrišćanskih svetišta Svete Zemlje, Svete planine, Vizanta, srednjovjekovnih srpskih zadužbina itd. Unutrašnjost crkve oslikana je freskama na zlatnoj pozadini u površini od 6.200 m², od strane više akademskih slikara, ali i monaha. Osim freski, crkvu resi i 1.961 m² mozaika, što predstavlja najveću površinu pod mozaicima u Crnoj Gori. Središnji polielej izuzetnih dimenzija (najveći u evropskim pravoslavnim hramovima) doprinosi mističnom ugođaju hrama, a osim njega postavljeno je još četrnaest manjih polieleja. Ukupna površina svih sadržaja Hrama iznosi 4.000 metara kvadratnih, što je čini trećom najvećom pravoslavnom cr-

kvom na svijetu, nakon Crkve Krista Spasitelja u Moskvi i Crkve Svetog Save u Beogradu.

Crkve i manastiri podignuti u centru i okolini Podgorice svjedoci su duge istorije duhovnosti ovoga područja. Manastir Ćelija Piperska je od centra Podgorice udaljen 17 kilometara, a osnovan je sredinom sedamnaestog vijeka. Osnivač mu je Sv. Stefan Piperski koji je u bijegu pred Osmanlijama u selu Gornji Crnci u Piperama oko 1660. godine sagradio malu crkvu, gdje su nakon njegove smrti pohranjene i njegove relikvije.

Manastir Duga Moračka nalazi se 17 km od Podgorice, u kanjonu rijeke Morače. Izvorni položaj manastira bio je 10 kilometara dalje,

Saborni hram Hristovog Vaskrsenja

na ušću malog pritoka Morače, ali zbog stalne opasnosti od osmanskih razaranja 1752. godine premješta se u osamljenije mjesto. Crkva je podignuta 1755. godine na mjestu starije građevine, a svojim oblikovanjem ne razlikuje se od mnogih seoskih hramova 18. i 19. vijeka: jednobrodna je građevina s polukružnom apsidom i zvonikom na preslicu, građena od pravilnih klesanaca. Unutrašnjost hrama bila je u potpunosti ukrašena freskama iz druge polovine 18. vijeka, od kojih su danas sačuvane samo one na svodu. Manastir je bio centar obrazovanja, a iako u njemu nikada nije stanovao veliki broj redov-

nika, bio je aktivan do 1942. godine. Razorni potres iz 1979. godine uzrokovao je gotovo dvadeset godina dug prekid služenja liturgije u manastirskoj crkvi posvećenoj Uspenju Bogorodice, međutim, 1996. godine služena je misa i dan blagoslov za obnavljanje manastira. Naredne godine Duga je, kao i Čelija Piperska, postao manastir ženskog reda.

Manastir Dajbabe nalazi se u istoimenom selu u blizini Podgorice, a posvećen je Uspenju Bogorodice. Osnovan je 1897. godine, a iako na prvi pogled crkva ne pokazuje oblikovne posebnosti zanimljiva je zbog upo-

Manastir Ćelija Piperska

trebe prirodne pećine kao unutrašnjosti crkve: jedini dio crkve koji nije pod zemljom je prostrani ulazni trijem s dva bočna zvonika. Uz osnivanje samostana vezuje se legenda o čudesnom ukazanju sveca iz vremena Svetog Save koji je dječaku Petku dao uputstva o gradnji crkve na tom svetom mjestu. Dječak je svoja viđenja ispričao ostroškom monahu Simeonu Popoviću koji je prirodnu pećinu preuredio u crkvu, a ubrzo je sagradio i malu kolibu i konak u dvorištu. Simeon je interijer crkve-pećine vlastoručno oslikao freskama koje je prilagodio prirodnim stijinama tako da posjeta dajbabskoj crkvi

predstavlja osobit doživljaj za svakog vjernika i posjetioca.

Crkva sv. Đorđa nalazi se u podnožju brda Gorice, a iako je njeno izvorno arhitektonsko oblikovanje danas djelimično skriveno naknadnim pregradnjama, vrijeme njenog nastanka moguće je smjestiti u srednjovjekovno doba, između 9. i 11. vijeka. Budući da je u ovo doba uticaj Primorja na oblikovanje sakralnih građevina srednjovjekovne Raške bio veoma jak, crkva sv. Đorđa pokazuje određene sličnosti sa starohrvatskim dalmatinskim crkvicama, a osobito sa crkvi-

Crkvice manastira Duga Moračka

com Sv. Petra u Prikome kod Omiša. Crkva Sv. Đorđa izdužena je građevina s kupolom iznad centralnog dijela, a za razliku od dalmatinskih crkvice prijelaz prema centralnom istaku s kupolom naglašen je kratkim nadozidima na bočnim fasadama. Crkva je pretrpjela znatne nadogradnje, 1880. godine nadograđen joj je i zvonik, koji je uklonjen 1931., kada je čitava crkva zbog navodnih pukotina svodne konstrukcije prekrivena

debelim slojem betona na kojeg su pričvršćene kamene ploče. Unutrašnjost crkve je oslikana freskama nepoznatog autora, a u jugozapadnom dijelu nalazi se mali udubljeni prostor ozidan antičkim fragmentima iz obližnje Duklje.

Katolička crkva Presvetog Imena Isusova započeta je 1963. godine, a dovršena tri godine kasnije i predstavlja iznimno djelo sa-

Manstir Dajbabe

vremene arhitekture bivše Jugoslavije. Djelo je hrvatskih arhitekata Zvonimira Vrkljana i Borisa Krstulovića, a u arhitektonskom smislu predstavlja novinu ne samo sakralne arhitekture, već i ukupne jugoslavenske arhitektonske produkcije tog vremena. Autori su nastojali stvoriti specifičan prostor, drugačiji od svih onih koje vjernik upotrebljava u svakodnevnom životu, dok gruba armirano-betonska forma zidova građevine prema

riječima autora „Svojom odbojnošću asocira na prve inferiorne hrišćanske objekte (tajne, a i one javne), kao izraz negacije ovozemaljskog blještavila“. Podgorička crkva se upotrebom grube betonske konstrukcije svrstava u niz djela s obilježjima brutalizma, stila koji je svoj vrhunac doživio u periodu od 1954. do 1970. godine te stoga predstavlja jedno od najreprezentativnijih ostvarenja moderne arhitekture bivše države.

Crkva sv. Đorđa

SKENDER-ČAUŠEVA (STARODOGANJSKA) DŽAMIJA

Džamiju i tekiju u njoj blizini sagradio je Skender-čauš krajem 15. vijeka, kada je uz onu u tvrđavi bila jedina džamija u Staroj Varoši. Osnivač je za održavanje džamije uvakufio svoje posjede, međutim, propašću ovih vakufa brigu o džamiji preuzimaju trgovci, a iz ovog vremena potiče i njen drugi naziv. Zbog višekratnih obnavljanja džamija nije sačuvala svoj izvorni izgled, a današnji oblik uglavnom zahvaljuje obnovama sprovedenim 1927. godine, ali i obnovama nakon razornog potresa 1979. godine.

Osmanagića džamiju podigao je hadži Mehmed – paša Osmanagić krajem 18. vijeka, a u dvorištu džamije nalazi i njegovo turbe. Džamija je u bombardovanju za vrijeme Drugog svjetskog rata bila jako oštećena i bila je u ruševinama sve do 1997. godine, kada je temeljito obnovljena.

PRIRODNO NASLJEĐE

Pet rijeka na kojima se smjestila Podgorica, tri jezera, kao i planinski masivi koji je okružuju dovoljan su razlog za posjetu svakog ljubitelja prirode. Rijeka Morača smatra se jednim od simbola Podgorice i najveća je

Skender-čauševa džamija

Crkva Presvetog Imena Isusova

rijeka koja protiče kroz ovaj grad. Izvor joj se nalazi na sjeveru zemlje, duga je 113 km, a utiče u Skadarsko jezero. Morača je relativno mala i plitka rijeka (širine oko 100 m), a njen kanjon od davnina je dio glavne komunikacije sjevera zemlje i Podgorice, odnosno primorja. Morača se sjeverno od Podgorice spaja sa svojim najvećim pritokom, Zetom, po kojoj je dolina dobila naziv. Prema kazivanju lokalnog stanovništva, Zeta se nekada zvala Virovstak, jednako kao i obližnja planina. Rijeka je duga 86 km, a hidrološka mreža izvora ove rijeke veoma je bogata i zanimljiva: nastaje od voda koje se nakupljaju u Gornjem polju kod Nikšića, nizini površine 9 km² koja je sa svih strana okružena pla-

ninama. Snaga toka Zete iskorištena je postavljanjem triju hidroelektrana, koje nažalost nepovoljno utiču na floru i faunu rijeke. Naime, rijeka Zeta značajna je i kao stanište endemske mekousne pastrmke (*Salmo obtusirostris*), do 2006. godine jedine riblje vrste koja je bila zakonom zaštićena u Crnoj Gori. Procjena broja jedinki mekousne pastrmke 2011. godine u Zeti bila je manje 1.000 jedinki, a lokaliteti koje naseljava su pod uticajem bogatih krških izvora u koritu rijeke, što joj omogućuje opstanak u vrijeme ljetnih vrućina. Rijeka Cijevna lijevi je pritok Morače i omiljeno izletišta Podgoričana u vrelim ljetnim danima. Slikoviti kanjon rijeke nalazi se samo na 4 km udaljenosti od

Skadarsko jezero

centra grada, a posebna atrakcija Cijevne je popularna „Nijagara“, vodopad kod Kuća Rakića. Vodopad visine 10 m ljeti izgubi svoju silinu te se u njegovoj neposrednoj blizini kupaju mnogi izletnici.

CG

U blizini Podgorice nalazi se Skadarsko jezero, najveće jezero na Balkanu i dragulj ovoga

kraja, koje je osim po ljepoti i očuvanosti prirode nadaleko poznato i kao duhovni i kulturni centar. Ovo područje je zbog svoje izuzetne vrijednosti 1983. godine proglašeno nacionalnim parkom, 1989. godine područjem od međunarodnog značaja za boravak ptica, 1995. godine upisano je na Svjetsku listu močvara od međunarodnog

značaja, a u njemu se nalaze se i tri specijalna rezervata prirode. Nacionalnim parkom Skadarsko jezero dominiraju vodeni i močvarni ekosistemi, iznimno bogatog biljnog i životinjskog, osobito ptičjeg, svijeta. Simbol Skadarskog jezera je kudravi pelikan, fenomen ovog dijela Evrope, koji se hrani obiljem od čak 48 vrsta riba koje žive u je-

zeru. U vodama i oko jezera živi i veliki broj vodozemaca, gmazova i sisavaca, među kojima i vidra. Posjetioци NP Skadarsko jezero mogu posjetiti vjekovne crkvice i manastire na jezerskim ostrvima, ali i provesti vrijeme uživajući u blagodatima prirode: pješačke i biciklističke staze, vožnje čunom i brodom, sportski ribolov, posmatranje ptica, sporto-

Vinogradi Ćemovsko polje

vi na vodi, ali i ljenčarenje na plaži omogućuju potpun doživljaj ovog rajskog mjesta.

Područje grada Podgorice nudi mnoge mogućnosti za aktivan odmor, među kojima su i pješačko planinarske staze Gorica – Malo brdo – Duklja (dužine 11,3 km) i planinarska staza Žijovo (8,5 km), prikladna za iskusnije planinare budući da vodi do vrhova Surdup (nadmorska visina 2184 m) i Štitan (2172 m). U gradu postoji i više konjičkih klubova, koji nude mogućnosti polaska škole jahanja, terapijskog jahanja, ali i jahanja stazama u

prirodi nadomak grada. „Krug oko Korita“ potpuno je označeni panoramski put koji počinje u Podgorici i vodi u planinski region Kuči. Put je dug 65 km, u potpunosti je asfaltiran, opremljen mnogim vidikovcima i info-panoima te je pogodan za jednodnevne izlete. Za one najmlađe na brdu Gorici otvoren je avanturistički park, koji nudi staze na sajlama, penjanje po umjetnoj stijeni i ostale platforme za sportske aktivnosti. Slobodno penjanje posjetioci mogu isprobati na završetku kanjona rijeke Morače, gdje postoje uređene staze za početnike

Japraci

ali i naprednije penjače.

GASTRONOMIJA

Kuhinja centralnog dijela Crne Gore pod uticajem je stranih kuhinja kao što je orijentalna (zbog osmanske vladavine ovim područjem), ali postoje brojne namirnice i jela koja su tradicija ovoga kraja. Meso je uglavnom osnova ishrane budući da je stočarstvo vjekovno nasljeđe stanovništva: jedu se teletina, janjetina, junetina, ali i svinjetina i riba. Obilje jezera omogućuje ulov

šarana, koji se priprema „u tiganju“, šuši, marinira, jede „na salatu“, dok se pastrmka prži i peče, a poseban specijalitet je pastrmka s kajmakom ili kiselim mlijekom. Ukljeva je sitna autohtona riba Skadarskog jezera, koja se prži svježa i dimljena, a dimljena se može pripremati i „na salatu“.

U mesnim jelima uglavnom je prisutno povrće, ali i voće, kao primjerice u jelu podgoričkog krapa sa suvim šljivama. Čest prilog jelima je krompir, pripreman na razne načine. Tradicionalno povrće ovoga kraja je raštika

---

(raštan), iznimno zdrava kupusnjača koja se u Crnoj Gori priprema sa suvim mesom, domaćom kobasicom, kastradinom, slaninom itd. Popularno jelo sa raštanom su japraci, smotuljci mljevenog telećeg ili junećeg mesa koje su u Crnu Goru, ali i Hercegovinu donijele Osmanlije. Jelo novijeg nastanka, ali velike popularnosti u Crnoj gori, podgorički su popeci, rolani prženi svinjski šnišli

priroda nudi obilje kvalitetne ispaše pčela. Džemovi od divljeg šipka, drenjina ili šljive proizvode se u domaćoj radinosti, a džem od šljiva se osim kao namaz upotrebljava i u mnogim poslasticama, kao što su tradicionalni podgorički presukači.

U blizini Skadarskog jezera nalazi se jedan od najljepših i najvećih vinograda u Euro-

U blizini Skadarskog jezera nalazi se jedan od najljepših i najvećih vinograda u Europi – Ćemovsko polje

s punjenjem od kajmaka i pršuta. Nastali su u periodu nakon Drugog svjetskog rata, a posebno je zanimljivo i to da su poznati njegovi tvorci: radi se o kuvarima hotela „Crna Gora“, Talijanu Giuglielmu Bafiju Iattoniju i Josipu Balentu.

Jela karakteristična za ovaj dio Crne Gore su čorba od koprive sa kajmakom, jelo koje je zbog dostupnosti ovog samoniklog ljekovitog bilja spasilo stanovništvo od gladi u najtežim vremenima te ovčji košet u tjestu. Med je također tradicionalan proizvod centralne Crne Gore, budući da očuvana

pi – Ćemovsko polje. Redovi čokota zauzimaju površinu od 2.310 hektara, a u njemu dominiraju dvije crnogorske autohtone sorte vinove loze, krstač i vranac. Vinograd je moguće posjetiti u pratnji profesionalnih vodiča, provesti se kroz redove vinove loze turističkim vlakom i naravno, ući vinske podrume i u društvu enologa degustirati izvrsna vina. Kratošija je još jedna sorta koja se uzgaja u Crnoj Gori, a tradicionalno se miješa sa vrancem i lisičinom. Autohtona crnogorska sorta su i čubrica i žižak, a ovo obilje vina i okusa zadovoljiće nepca i najzahtjevnijih ljubitelja vina.

ZAKLJUČAK

Cilj Ritour projekta je valorizacija kulturne i prirodne baštine te njihovo stavljanje u funkciju održivog turizma na područjima koje karakterišu rijeke Morača, Jadro i Buna. Produkti navedenog projekta na području Podgorice su:

- 1.** Edukacija turističkih vodiča specijaliziranih za teritorij Glavnog grada u cilju kvalitetne edukacije kadrova;
- 2.** Nabavka i instalacija interaktivnih ekrana s objedinjenom turističkom ponudom grada na dvije lokacije u Podgorici;
- 3.** Uređenje i opremanje mobilijarom arheološkog lokaliteta Duklja u cilju turističke valorizacije i prezentacije (uređenje staze, postavljanje zaštitne ograde, česme, info-panoa i ulaznog punkta na lokaciji, priprema i distribucija promotivnog materijala).
- 4.** Organizacija Regionalne regate u kajaku i dodatna afirmacija vodnih potencijala grada u svrhu promocije aktivnog odmora i sportskog turizma.
- 5.** Izrada Strategije turističkog razvoja Podgorice kao glavnog grada, što će dati potpuno nove smjernice za njegov daljnji turistički razvoj, kao i izgradnju brenda Podgorice kao turističke destinacije.

Upotrebljena literatura i izvori fotografija

- Adriatic lands – historija, kultura, turizam, umjetnost i stari zanati na evropskom jadranskom području**, Mostar 2014.
- Arome i ukusi Crne Gore**, Nacionalna turistička organizacija Crne Gore
- Alduk, Ivan, Gradina na temelju izvora iz 16. stoljeća**, Tusculum 8, Solin 2015., 107-116.
- Barbieri, Veljko**, Gastro Hercegovina, Široki brijeg 2012.
- Barišić–Marenić, Zrinka, Tri ostvarenja zagrebačkih arhitekata u Crnoj Gori**, Prostor, br. 23, vol. 49, Zagreb 2015., str. 144-159
- Belamarić, Joško, Dioklecijanov akvadukt i njegove obnove**, Dioklecijanov akvadukt, Split 1999., 5-27.
- Bereš, Monika, Salona**, Essehst 6, 2014.
- Buble, Sanja, Gradnja mlina – umijeće koje nestaje**; Gašpina mlinica u Solinu, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, Br. 33-34, Zagreb 2009. – 2010., 97-112.
- Cararra, Francesco, Topografija i iskapanja** Salone, Antička salona, Split 1991., 99-192.
- Dedić, Irma / Brkan-Vejzović, Aida**, Studija stanja turističkih resursa na području rijeke Bune i mogućnosti razvoja održivog turizma na tom području, Mostar 2018.
- Derocco, Aleksandar, Crkva sv. Gjergja u Podgorici, Narodna starina**, vol. 11, br. 29, Zagreb 1932., str. 208-211
- Dokumentacija Agencije „Stari grad“**, Grad Mostar
- Eremut, Antonija / Bartulović, Hrvoje / Žižić, Dujmo, Revitalizacija napuštenoga tupinolo- ma u Majdanu**, Tusculum 8, Solin 2015., 269-279.
- Fotodokumentacija Turističke organizacije Podgorice**, autori fotografija: Duško Miljanić et al.
- Jurić, Aante, Antička i starokršćanska salona**, 1976.
- Kapelj, Sanja / Kapelj, Kanislav / Švonja, Mirjana, Hidrogeološka obilježja sliva Jadra i Žrnovnice**, Tusculum br. 5, Solin 2012., 205-216.
- Katić, Lovre, Solin od VII. Do XX. stoljeća, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, vol. 9**, Split 1955.
- Katić, Lovre, Solinski mlinovi u prošlosti, Starohrvatska prosvjeta S. III.**, Zagreb 1952., 201-219.
- Katić, Miroslav, Salonitanski vodovod, Dioklecijanov akvadukt**, Split 1999., 58-63.
- Kovač Konrad, Petra, Ronjenje u izvoru Jadro**, Subterranea Croatica br. 22, Zagreb 2017., 66.
- Kovač Konrad, Petra / Jalžić, Branko, Izvor-špilja Jadro**, Subterranea Croatica br. 26, Zagreb 2019., 27-33.
- Marasović, Katja / Perojević, Snježana / Margeta, Jure Katić, Miroslav / Bojanić, Davor, Istraživanje salonitanskog akvadukta**, 2014. – 2015.,
- Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Br. 109**, Split 2016., 129-154.
- Marasović, Katja / Margeta, Jure, Istraživanje antičkih vodnih zahvata na izvoru rijeke Jadro**, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Br. 110-2, Split 2017., 509-532.
- Marasović, Katja / Margeta, Jure, Povijesno-prostorna studija Dioklecijanovog akvadukta**, Program Interreg-IPA CBC, Projekt RiTour, Sveučilište u Splitu, Split, 2019.
- Mardešić, Jagoda, Salona i Salon, Histria Antiqua, 10**, Pula 2003., 75-82.
- Marin, Emilio**, Starohrvatski Solin, 1992.
- Matijević, Marko**, Gospin otok, 2003.
- Milišić, Neda, Stari Solin – Da se ne zaboravi (Društveni život i običaji)**, Solin 2012.

Mrakovčić, Milorad / Zanella, Davor / Mustafić, Perica / Marčić, Zoran / Čaleta, Marko / Horvatić, Sven / Karlović, Roman, Studija pregleda stanja i valorizacije mekousne pastve u regiji jadranskog slijeva, Hrvatsko ihtiološko društvo, 2019.

Pejović, Tatjana-Čilikov, Aleksandar, Pravoslavni manastiri u Crnoj Gori, Podgorica 2012.

Peković, Željko, Geometrija Staroga mosta u Mostaru i mjerni sustav u kojem je građen, *Prostor*, vol. 14, br. 1 (31), Zagreb 2006., str. 35-41

Piplović, Stanko, Kako je otkriven mauzolej hrvatskih kraljeva u Solinu, *Rad Zavoda za povijesne znanosti HAZU Zadar*, sv. 41, Zadar 1999., 261-276.

Piteša, Ante, Solinske mlinice, Starohrvatski Solin, Split 1992., 163-165.

Popović, Svetislav, g. / Lipovac, Nenad / Vlahović, Sanja, Planning and Creating Place Identity for Podgorica as Observed Through Historic Urban Planning, *Prostor*, vol. 24, br. 51, Zagreb 2016., str. 62-73

Puljić, Gordana, Studija o turističkim potencijalima Herceg Stjepan kule, Mostar 2018.

Rapanić, Željko, Solin – grad i spomenici, Split 2000.

Rapanić, Željko, Solin u prostoru i vremenu, *Tusculum* br. 1, Solin 2008., 9-16.

Strategija razvoja turizma grada Solina 2018. – 2025., Program Interreg-IPA CBC, Croatia-Bosnia and Hercegovina-Montenegro, Institut za turizam, travanj 2018.

Studija pregleda stanja i valorizacije mekousne pastve u regiji Jadranskog slijeva, Javna ustanova za upravljanje zaštićenim dijelovima prirode na području Splitsko-dalmatinske županije MORE i KRŠ, Split 2019.

Rastoder, Šerbo / Andrijašević, m. Živko (ur.), Isto-rijski leksikon Crne Gore, knjiga 1, Podgorica 2006.

Ribarević-Nikolić, Ivanka, Mostar u svjetlu znanstvenog interesa starokršćanske arheologije, *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe*, br. 5, Mostar 2019., str. 7-40

Semplici, Andrea / Boccia, Mario, Journey through Hercegovina – Stories of Food and Farmers, Mostar 2011.

Špoljarić, Luka, Bosanska kraljica Katarina i humanisti, dio prvi: Leonardo Montagna i njegovi epigrami, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, vol. 36, Zagreb 2018., str. 61-80

Tadić, Radivoje, Gornje Polje kod Nikšića: Vir, Duga, Jasenovo Polje, Miločane, Orah, Praga, Rastovac i Šipačno, Nikšić u prošlosti i sadašnjosti, vol. II, Nikšić 2002.

Tomljanović, Tea, Endemska mekousna pastrva solinka, *Tusculum* br. 7, Solin 2017., 215-224.

Trezner, Željko, Odgovorno poduzetništvo u suvremenom turizmu, Program Interreg-IPA CBC, Projekt RiTour, Solin 2019.

Višić-Ljubić, Ema, Salona, 2011.

Vodič kroz Salonu, Solin 2001.

Zupančić, Primož, Rijetke i ugrožene slatkovodne ribe jadranskog slijeva Hrvatske, Slovenije i Bosne i Hercegovine, Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana 2008.

http://www.antickadukljacg.com/istrazivanja_posjeceno_3.12.2019.

http://www.cidom.org/?p=17594_posjeceno_3.12.2019.

<https://hramvaskrsenja.me/> posjećeno 18.12.2019.

<https://www.in4s.net/obnova-manastira-crka-va-u-vrijeme-mitropolita-amfilohija-manastir-du-ga/> posjećeno 10.12.2019.

https://www.monteislam.com/historija/sken-der-causeva-starodoganjska-dzamija-u-podgorici_posjeceno_18.12.2019.

https://parksdinarides.org/me/park/nacionalni_park_skadarsko_jezero/ posjećeno 10.12.2019.

http://www.pgmuzeji.me/muzej-marka-miljanova_posjeceno_10.12.2019.

https://www.podgorica.travel/index.php_posjeceno_18.12.2019.

www.solin-info.com/hr/ posjećeno 30.12.2019.

Turistička Zajednica HNK-HNŽ
Herzegovina-Neretva Canton Tourist Board
www.hercegovina.ba

Grad Solin

GRAD MOSTAR

Turistička Organizacija Podgorice

More i krš